

Künye:

Cilt: 39(4)

Yıl: 2025

Sayfa: 1073-1092

 Esranur Oral^a

^a Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi,
eoral@erciyes.edu.tr

* Sorumlu Yazar

Geliş Tarihi: 24.07.2025

Kabul Tarihi: 06.10.2025

Yayın Tarihi: 31.12.2025

Atıf:

Esranur Oral, (2025). Gazzâlî ile Râzî Arasında: İlk İşârât Şarihi Şerefüddin El-Mes'ûdî . *Erciyes Akademi*, 39(4), 1073-1092.

<https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1748373>

Screened by



Except where otherwise noted, content in this article is licensed under a Creative Commons 4.0 International license. Icons by Font Awesome.

Gazzâlî ile Râzî Arasında: İlk İşârât Şarihi Şerefüddin El-Mes'ûdî

Öz

12. yüzyılın önemli düşünürlerinden Şerefüddin el-Mes'ûdî, kendi çağındaki Müslümanların düşünsel problemlerine bilimsel yöntemlerle cevap arayan, sahip olduğu kelamî perspektifi felsefi yöntemle sentezleyen, İslam düşünce tarihinin önemli bir simasıdır. Gazzâlî'den miras aldığı eleştiri tarzını felsefi bakış açısıyla derinleştirerek bir üst seviyeye taşımış ve bu sayede Gazzâlî'den Râzî'ye doğru gelişerek ve dönüşerek yol alan eleştiri zincirinin önemli bir halkası olmuştur. Bu çalışma, Mes'ûdî'nin hayatını, entelektüel çevresini, İbn Sînâ eleştirisini, kendi felsefesini, şerh yöntemini ve eserlerini konu edinmektedir. Bu makalenin amacı, yazmış olduğu İşârât ve Hutbe şerhinden yola çıkarak Mes'ûdî'nin İbn Sînâ eleştirisini incelemek ve değerlendirmek; döneminde nasıl bir ilmi konuma sahip olduğunu belirlemek; hayatına, eserlerine, etkilerine dair bilgilere ulaşmak ve en önemlisi felsefesini anlayabilmek ve kendi bağlamı içerisinde doğru konumlandırarak anlatabilmektir. Mes'ûdî, İbn Sînâ felsefesine karşı değildir ve eleştirilerinin amacı İbn Sînâ'nın otoritesini yıkmak değildir. Bu yüzden onun eleştirilerini, meselelerin hakikatine dair tartışmalar olarak okumak gerekir. Tıp, matematik, mantık, meteoroloji, astronomi alanında eserleri olan düşünür, fizik meselelerde İbn Sînâ felsefesini daha kabullenici bir konumda dururken metafizik meselelerde nispeten daha eleştirel bir tavır takınmaktadır. Özellikle âlemin ezelliliği, illet-malul birlikteliği gibi Tanrı-âlem ilişkisine dair konularda kelamî bakış açısına sahiptir. Bunun yanı sıra kullandığı yöntem burhanî, felsefi akıl yürütme yöntemidir.

Anahtar kelimeler: İslam Felsefesi, İbn Sînâ, Şerefüddin el-Mes'ûdî, el-İşârât ve't-Tenbihât, el-Mebâhis ve's-Şukûk.



Between Al-Ghazâlî and Al-Râzî: The First Commentator Of Al-Isharat, Sharaf Al-Din Al- Mas'ûdî

Abstract

Sheref al-Din al-Mas'ûdî, one of the most important thinkers of the 12th century, is an essential figure in the history of Islamic thought who sought answers to the intellectual problems of the Muslims of his time with scientific methods and synthesized his theological perspective with the philosophical method. He took the style of criticism he inherited from al-Ghazâlî to a higher level by deepening it with a philosophical perspective and thus became an essential link in the chain of criticism that developed and transformed from al-Ghazâlî to al-Râzî. This study focuses on al-Mas'ûdî's life, intellectual environment, criticism of Ibn Sînâ, philosophy, method of commentary, and works. This article aims to examine and evaluate al-Mas'ûdî's criticism of Ibn Sînâ based on his commentary on al-Ishârât and the Khutba; to determine what kind of scholarly position he had in his time; to access information about his life, works, and influences; and most importantly, to understand and explain his philosophy by positioning it correctly within its context. Al-Mas'ûdî is not against Ibn Sînâ's philosophy, and the purpose of his criticism is not to destroy

Ibn Sînâ's authority. Therefore, his criticisms should be read as discussions about the truth of the issues. The philosopher, who wrote works in medicine, mathematics, logic, meteorology, and astronomy, is more accepting of Ibn Sînâ's philosophy on physical issues, but relatively more critical of metaphysical issues. In particular, he has a theological perspective on issues related to the relationship between God and the world, such as the eternity of the universe and the unity of cause and effect. In addition, he uses demonstrative, philosophical reasoning.

Keywords: Islamic Philosophy, Ibn Sînâ, Sheref al-Dîn al-Mas'ûdî, al-Ishârât wa al-Tanbihât, al-Mabâhis wa al-Shukûk.



Giriş

İslam düşünce tarihi içerisinde 12. yüzyılın müstesna bir yeri vardır. Sistem kurucu filozofların elinde İslam felsefesinin klasik eserleri ortaya çıktıktan sonra bu yüzyılda bu ana eserler ve olgun fikirler, farklı ilmî altyapılara sahip geniş bir ulema kitlesine ulaşmış ve artık kelamcısından fıkıhçısına, mantıkçısından tasavvufçusuna kadar her kesimden âlim felsefe ile muhatap olmaya başlamıştır. Bu yakınlaşma zamanla 'ilk dönem İbn Sînâcılığı' olarak adlandırabileceğimiz sadık tavra karşı İbn Sînâ'yı (ö. 428/1037) eleştiren, metinlerindeki hatalara ve kusurlara dikkat çeken ve fikirlerini tartışan, 'eleştirel İbn Sînâ cılık' diyebileceğimiz yeni bir eğilimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İbn Sînâ metinlerini problematik tahlillerle analiz etmek paydasında buluşuyor olsalar da İbn Sînâ eleştirmenleri, nihai hedefleri noktasında birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu eleştirilerin bir kısmı İbn Sînâ'nın ulema üzerinde gittikçe artmakta olan karizmatik etkisinden rahatsız olup yalnızca otoritesini sarsmayı amaçlamaktadır. Bu amaca yönelik şarihler İbn Sînâ'nın eserlerini, sadece tutarsızlığını göstermek, delillerinin geçersizliğini ortaya koymak ve ilmî değerini düşürmek niyetiyle eleştirmişlerdir. Gazzâlî (ö. 504/1111) ile başlayan Şehristânî (ö. 548/1153) ve İbn Gaylan (ö. 590/1194 civarı) ile devam eden bu tavırdan biraz daha farklı olarak Şerefüddin el-Mes'ûdî (ö. 590/1194 civarı) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimler ise İbn Sînâ'ya ve ilmine hürmet etmekle birlikte, doğru buldukları delillendirmeleri ve fikirleri benimsemekten çekinmeyip hatalı buldukları yerleri eleştiren, zaman zaman doğrusunu öneren ikinci bir eleştiri tarzı ortaya koymuşlardır.

İslam düşüncesinde felsefe eleştirileri söz konusu olduğunda akla ilk olarak Gazzâlî ve Fahreddin Râzî gelmektedir. Ancak bu iki düşünür arasındaki yaklaşık bir asırlık sürede başka felsefe eleştirileri de ortaya çıkmıştır. Ulaşabildiğimiz en eski *İshârât* şerhinin yazarı olan Mes'ûdî bu dönemin eleştirmenlerinden biridir ve hakkında çok az çalışma yapılmıştır.¹ Bu nedenle bu çalışmanın amacı Mes'ûdî'nin ulaşabildiğimiz veriler çerçevesinde hayatını yazmak, eserlerini tanıtmak, entelektüel çevresi ile ilişkilerini tespit etmek, eserlerini yazarken takip ettiği şerh yöntemini değerlendirmek ve felsefesini kısaca özetlemektir. Bu çalışmada öncelikle Mes'ûdî'nin hayatına dair tarih ve tabakât kitaplarında yer alan bilgiler bir araya getirilerek ve yorumlanarak bir portre oluşturulacak, sonrasında Mes'ûdî'nin etkilendiği ve etkilediği isimlere ulaşabilmek için içerisinde bulunduğu entelektüel ortam değerlendirilecektir. Mes'ûdî'yi doğru anlayabilmek için hangi düşünürlerle etkileşim içerisinde olduğunu bilmek kadar, eserlerini hangi şerh yöntemiyle yazdığını bilmek de gereklidir. Bu sayede dönemdeki eleştiri kültürü içerisinde Mes'ûdî'yi konumlandırmak kolaylaşacaktır. Bu nedenle bu makalede Mes'ûdî'nin şerh yöntemi, iki önemli felsefe şerhi üzerinden analiz edilecek ve en önemlisi felsefesinin ana ilkeleri kısaca özetlenecektir. Ayrıca eserlerinin kısa tanıtımına yer verilecek ve tüm bu verilerin bir arada değerlendirilmesiyle bütüncül bir Mes'ûdî portresi sunulacaktır.

A. Hayatı

Elimizde Mes'ûdî'nin hayatıyla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Hayatına dair somut tarihlendirilebilir noktalar oldukça sınırlı ve varsayımsaldır. Tarih ve tabakât kitaplarında yer alan az miktardaki bilginin

¹ Türkçe literatürde Mes'ûdî'nin hayatını, eserlerini ve fikirlerini içeren monografik bir çalışma yer almamaktadır. *İslam Düşünce Atlası*'nda bir sayfalık kısa bir madde yazılmıştır; ancak TDV İslam Ansiklopedisinde maddesi bulunmamaktadır.

dışında Mes'ûdî'nin hayatına dair yorum yapılmasına imkan tanıyacak bir miktar veri, bir İbn Gaylan'ın *Hudûsü'l-Âlem* kitabında bir de Fahreddin Râzî'nin *Münazarât*'ında yer almaktadır. Râzî'nin *Münazarât*'ındaki tartışmaların dört tanesi doğrudan Mes'ûdî ile ilgilidir ve -Râzî'nin aktarımı objektif bir veri olmamakla birlikte- Mes'ûdî'nin Maverâunnehir'deki konumuna ve karakter özelliklerine dair önemli otobiyografik bilgiler içermektedir.

Öncelikle ismi Şerefüddin Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed el-Mes'ûdî'dir. Eserlerinin birinin başında es-Semerkandî (Mes'ûdî, t.y.-a, s. 3b), bir diğerinde el-Buhârî (Mes'ûdî, t.y.-c, s. 1a; Shihadeh, 2016, s. 12), bir başkasında ise el-Mervezî (Mes'ûdî, t.y.-b) nisbesi verilmiştir. Genellikle “şeyh” ve “imam” ünvanıyla anılmaktadır. Çağdaşı İbn Gaylan *Hudûsü'l-Âlem*'de Mes'ûdî'den “şeyh” ve “imam” ünvanlarıyla bahsetmiştir. Aynı şekilde Râzî de *Münazarât*'ta Mes'ûdî'yi “felsefe ve zekâsıyla meşhur şeyh” ünvanıyla nitelemektedir. Bu atıflar onun, alanında uzman ve yetkin bir âlim olarak kabul gördüğünün işaretidir. Ayrıca meşhur sahabe Abdullah b. Mes'ûd'un soyundan gelme iddiasıyla Mes'ûdî nisbesini almıştır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir ancak muhtemelen 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Horasan'ın Merv şehrinde doğmuştur. Shihadeh'in değerlendirmesine göre Merv'in köklü şafi ailelerinden birine mensuptur (Shihadeh, 2016, s. 12).

Mes'ûdî ilmî çalışmalarına büyük ihtimalle 12. yüzyılın ilk yarısında dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Merv'de başlamıştır. Onun da akranı İbn Gaylan gibi Merv'deki nizamiye medresesine gidip gitmediğine dair bir bilgiye sahip değiliz. İlim hayatına ışık tutan en önemli bilgilerden biri tarihçi Safedî'nin aktardığı bir silsilede adının geçiyor olmasıdır. Bu aktarım şöyledir: “İbnü'l-Efkânî adıyla bilinen Şeyh İmam Şemseddin Muhammed bin İbrahim bana anlattı: İbn Sînâ'nın *İşârât*'ını Şeyh Şemseddin eş-Şirvanî es-Sûfî Kahire'de bulunan Saîdu's-Suedâ'da 698 yılında bana anlattı ve dedi ki: Onu şerhiyle birlikte şârihi Hâce Nasîruddîn Muhammed et-Tûsî ile birlikte okudum ve o dedi ki: Ben onu İmam Esîruddîn el-Mufazzal el-Ebherî'den okudum ve o dedi ki: Ben onu Şeyh Kutbuddîn İbrahim el-Mısırî'den okudum ve o dedi ki: Ben onu büyük İmam Fahreddin Muhammed er-Râzî'den okudum ve o dedi ki: Ben onu Şeyh Şerefüddin Muhammed el-Mes'ûdî'den okudum ve o dedi ki: Ben onu İbnü'l-Hayyâm olarak bilinen Şeyh Ebu'l-Feth Muhammed'den okudum ve o dedi ki: Ben onu Reis'in öğrencisi Behmenyar ile okudum ve o dedi ki: Ben onu musannifi Reis Ebu Ali İbn Sînâ'dan okudum.” (Safedî, 2000, s. 2/101)

Bu icazet silsilesi Mes'ûdî'nin *İşârât*'ı Ömer Hayyâm'dan okuduğunu ifade etmektedir; ancak Shihadeh bu ihtimali zayıf bulmaktadır. Ona göre Mes'ûdî'nin Hayyâm ile *İşârât*'ı okuyacak kadar bir zaman aralığında Merv'de bir arada bulunmuş olduğu varsayılsa bile bu zamanda Mes'ûdî'nin çocuk yaşta olması gerekirdi. Hayyâm hayatının ilerleyen dönemlerinde Merv'de bulunmuş olsa da bilinmeyen bir tarihte memleketi Nişabur'a dönmüş ve 1224 yılında vefat edene kadar orada kalmıştır. Mes'ûdî'nin Hayyâm'la oldukça zor bir felsefî metni okuyacak yaşta tanışmış olması için onun doğum tarihini en geç 1106'ya çekmek gerekir. Ancak hem Mes'ûdî'nin hayatındaki tüm tarihlendirilebilir noktaların on ikinci yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaştığı hem de Râzî'nin onu 1186 civarında tasvir ettiğinde seksenli yaşlarında görünmediği düşünüldüğünde böyle erken bir tarihlendirme savunulamaz. Zaten Ebherî'nin, Râzî'nin öğrencisi Kutbuttin el-Mısırî (ö. 618/1221) ile tanışıp tanışmadığı düşünüldüğünde bu aktarım silsilesinin doğruluğu daha da şüpheli hale gelmektedir (Shihadeh, 2016, s. 14). Ancak bu silsilenin Ömer Hayyâm'la ilgili işaret ettiği gerçek tartışılabilir olsa da Râzî'nin *İşârât*'ı Mes'ûdî'den okumuş olması gayet makul görünmektedir. Çünkü Râzî'nin aktarımından biliyoruz ki bu iki isim pek çok kere bir araya gelmiş ve bazı felsefî, kelamî konuları tartışmışlardır. Râzî'nin *Cevâbât* boyunca -bazı eleştirilerine katılmasa dahi- saygıyı elden bırakmayarak Mes'ûdî'den “kıymetli eleştirmen” olarak bahsetmesi hocasına saygısızlık etmek istemeyen bir öğrenci tavrı gibi görünmektedir.

Safedî aynı eserin bir başka yerinde yine Mes'ûdî'nin bir hocasına ve bir öğrencisine işaret etmiştir. İbnü'l-Bakillânî, en-Nahvî el-Hillî'nin hayatını anlatırken çocukluğunda Bağdat'a gittiğini ifade etmiş ve orada hangi hocadan hangi ilimleri tahsil ettiğini sıralarken “*Besâir*'in yazarı Ömer b. Sehlan es-Sâvî'nin öğrencisi Mes'ûdî'den felsefe okumuştur.” (Safedî, 2000, s. 12/170) ifadesine yer vermiştir. Bu anlatıdan Mes'ûdî'nin İbnü'l-Bakillânî'ye Bağdat'ta ders verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Mes'ûdî'nin Bağdat'ta bulunup bulunmadığını doğrulayacak ikinci bir kanıtı sahip değiliz. Öte yandan Mes'ûdî'nin

Sehlan es-Sâvî'nin öğrencisi olması pek tabii mümkündür.²

Mes'ûdî'nin ders verdiği bir başka öğrenciyi eski tarihçi Yakut el-Hamevî (ö. 626/1228) kaydetmiştir. Hamevî *Mu'cemû'l-Udebâ* adlı eserinde İsmail b. Hüseyin el-Mervezi'den (ö. 614/1217) bahsederken onun el-İmam Şerefüddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî'den hadis okuduğunu ifade etmektedir. Hamevî'nin aktarımına göre İsmail b. Hüseyin 1176 yılında doğmuştur (el-Hamevî, 1993, s. 2/653). Mes'ûdî'nin 12. yüzyılın ilk çeyreğinde doğduğunu göz önünde bulundurduğumuzda burada zikredilen ismin, hayatını araştırdığımız Mes'ûdî olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu elli yıllık yaş farkı iki âlim arasındaki hoca-talebe ilişkisini mümkün kılmaktadır. Üstelik burada zikredilen isim ile Mes'ûdî'nin tam ismi aynen örtüşmektedir. Hamevî İsmail bin Hüseyin'in daha sonra ziyaret ettiği şehirleri ve diğer ilimleri hangi şehirlerde tahsil ettiğini belirtmiştir ancak Mes'ûdî ile hangi şehirde görüştüğünün bilgisine yer vermemiştir.

Eğitimi tamamladıktan sonra Mes'ûdî Maverâünnehr'e geçmiş ve hayatının bir döneminde Buhâra'da bulunmuş ve seçkin bir âlimler topluluğunun içerisinde ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Fahreddin Râzî, Buhâra'ya geldiğinde fikhî meselelerde kıyasa başvuran bir grup âlimle karşılaştığını, kıyasın delil olması hakkında bu âlimlerle tartıştığını ifade etmektedir. Bu tartışmanın sonunu şöyle aktarır: "Bil ki bu sözleri âlimlerin ve fazilet, zekâ ve incelemeleriyle meşhur olan bir topluluğun huzurunda söyledim. Felsefe ve kabiliyetiyle meşhur olan Şeyh Şerefüddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî de oradaydı. Benden bu burhanı dinlediğinde sinirlendi, yüzü değişti, öfkesi yüzüne vurdu ve şöyle dedi: 'Subhanallah! Böylesi bir söz aklî kesinlikte söyleniyor, sen onu nasıl zannî diye ifade edersin?'" Râzî, Mes'ûdî'nin bu itirazını cevaplayınca Mes'ûdî'nin öfkesinin daha da arttığını ve tartışmayı burada bitirmek durumunda kaldığını ifade eder (Râzî, 2016, s. 65).

On altı bölümden oluşan *Münazarât*'ın dört başlığı Mes'ûdî ile Râzî arasında geçen tartışmaları içermektedir. Birincisine yukarıda yer verdiğimiz tartışmaların ikincisi, astrolojinin bilgilis değerine dairdir. Râzî bu meselenin girişinde gönlünün daraldığı bir gün Mes'ûdî'nin yanına gittiğinden bahseder ve bu olayın 582/1186 yılında gerçekleştiğini belirtir. Bu tarih münecimlerin büyük bir tufanın gerçekleşeceğini haber verdikleri senedir. Râzî, Mes'ûdî'nin yanına geldiğinde Rıza en-Nisâbûrî ve ilim ehlinde bir grubun bu meseleyle ilgili ciddi ve hararetli bir tartışma içerisinde olduklarını görmüştür. Râzî astroloji ilminin zayıf ve geçersiz bir ilim olduğunu iddia ederek bu konuda Mes'ûdî ile tartışmıştır. Bu tartışmanın sonunda Râzî'nin aktarımına göre felsefede Mes'ûdî'nin öğrencisi olan Şeyh Rıza Nisâbûrî Râzî'nin delilinin gücü karşısında Mes'ûdî'nin cevabının yetersiz kaldığını görmüş ve doğruyu Mes'ûdî'ye kabul ettirene kadar on defa anlatmıştır. Nihayetinde Râzî'nin görüşü takdir ve övgü ile karşılanmıştır (Râzî, 2016, ss. 69-75). Râzî'nin Mes'ûdî ile farklı zamanlarda tekrar tekrar buluşmuş olması Mes'ûdî'nin Buhâra'da kısa bir süre bulunmadığını hatta "buhârî" nisbesiyle anılacak kadar orada ikamet ettiğini göstermektedir. Büyük ihtimalle hayatının büyük bir kısmı Buhâra'da geçirmiştir. Ayrıca bu aktarımdan Mes'ûdî'nin astroloji ilgisinin kitabî düzeyde kalmadığını pratik hayatta bilfiil astrolog olarak faaliyet gösterdiğini anlıyoruz. Bu tartışmada Râzî, Mes'ûdî'nin üzerine bu kadar gittiğine göre Mes'ûdî de tufana dair gerçekleşmeyen bir tahminde bulunmuş olmalıdır. Diğer iki tartışmada Mes'ûdî, Râzî'ye Gazzâlî'nin bazı eserlerinden ve görüşlerinden bahsetmiş, Râzî bu eserlerin kusurlarını ve görüşlerin çelişkilerini Mes'ûdî'ye göstermiştir. Her iki tartışmada da Mes'ûdî verecek cevap bulamamış ve susmuştur. Râzî *Münazarât*'taki ilgili kısımlar boyunca hem Mes'ûdî'den "felsefe kabiliyetiyle meşhur olan şeyh" diyerek hürmetle bahsetmekte hem de tüm tartışmalarda kendini hep haklı çıkan taraf olarak göstermektedir.

Mes'ûdî, bu tartışmalarda hatalı çıkarımlar üreterek, temelsiz, ancak çoğu kez yaygın bir şekilde kabul gören cedelî mukaddimelere ve reddiyeci istidlal yöntemlerine dayanarak tam olarak anlamadığı fikirleri reddetmeye meyilli ve doğruyu keşfetmeye değil de belli bir kişiyi ya da fikri savunmaya odaklanmış öfkeli bir kişi olarak gösterilmiştir. Râzî, bütün bunları, mütekelliminin, özellikle de Gazzâlîci eğilim gösterenlerin zaafı olarak görmektedir. Ona göre onların felsefe karşıtı yaklaşımları cedeğe yol açmakta ve düzgün nazarî tartışma (bahs) standartlarının altında kalmaktadır (Shihadeh, t.y., ss. 257-260). Görüldüğü üzere Râzî, Mes'ûdî'yi büyük bir filozof olarak tanımlamaktadır; ama aynı

² Ayman Shihadeh Mes'ûdî'nin Mecmau'l-Ahkâm isimli eserinde Sâvî'ye övgü dolu ifadeler kullanmış olmasından yola çıkarak Mes'ûdî'nin Sâvî ile çalışmış olabilme ihtimalini makul bulmaktadır. Bk. (Shihadeh, 2016, s. 15)

zamanda ona kalamcılarının bazı karakteristik özelliklerini, özellikle mezhep taassubunu atfetmektedir. İbn Gaylan ise onu Gazzâlî tarzı bir kalamcı olarak nitelendirmektedir (İbn Gaylan, 1377, ss. 11-12). Bu nedenle çağdaşlarının zihninde Mes'ûdî'nin, felsefeyle meşguliyetinin hedefleri ve buna bağlı olarak felsefe karşısı bir pozisyonda yer alıp almadığı konusu çok net değildir. Felsefe ile kelamın yöntem açısından birbirlerine en çok yaklaştığı bu yüzyılda hiçbir filozof sadece filozof ve hiçbir kalamcı yalnızca kalamcı değildir. Mes'ûdî'de gördüğümüz kalamcı filozof tipinin dönemin karakteristik özelliklerinden olduğunu söyleyebiliriz. Mes'ûdî'nin ilmî kimliğine dair araştırmamız neticesinde vardığımız kanaat, onun metafizik görüşleri itibarıyla kalamcılara yakın bir yerde durmakla birlikte kullandığı yöntem ve sahip olduğu tarafsız bakış açısı nedeniyle filozoflara yakın olmasıdır.

Mes'ûdî'nin hoca-talebe ilişkilerine dair sorgulamamızda hocaları arasında Ömer Hayyâm (şüpheli), Sehlan es-Sâvî gibi isimlerin olduğu, öğrencileri arasında Fahreddin Râzî, İsmail b. Hüseyin el-Mervezî, İbnü'l Bakillânî en-Nahvî, Rıza en-Nîsâbü'rî gibi isimlerin yer aldığını tespit ediyoruz. Mes'ûdî'nin nerede ne zaman vefat ettiğinin bilgisine sahip değiliz ancak Râzî ile Buhâra'da yaşanan tartışmalardaki tek tarih olan 1186 aynı zamanda Mes'ûdî'nin hayatına dair elimizdeki son tarihtir. Râzî otobiyografisini 1205 civarında yazdığında Mes'ûdî çoktan vefat etmişti. Yukarıda aktardığımızda yerlerde iki tarihçi Safedî ve Hamevî Mes'ûdî'yi 1172-73 ve 1176-77 doğumlu genç âlimlerin hocası olarak zikretmektedir. Bu durumda Mes'ûdî de İbn Gaylan gibi 1194 civarında vefat etmiş olabilir (Griffel, 2023, s. 236).

B. Entelektüel Çevresi

Mes'ûdî'nin yaşadığı dönemde muhatap olduğu veya doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiş olduğu entelektüel ortamı tespit edebilmek, hayatıyla ilgili ulaşabildiğimiz verileri doğru yorumlama ihtimalimizi artırmakla birlikte Mes'ûdî'nin felsefesinin 12. yüzyıl İslam düşüncesi içerisinde nasıl bir konuma sahip olduğunu belirleyebilmek açısından oldukça önemlidir. 12. yüzyıl, İbn Sînâ felsefesinin hem oldukça geniş bir ilmî kitleye ulaştığı hem de ilk kez yorumlanmaya, tartışılmaya ve eleştirilmeye başlandığı dönemdir. Dolayısıyla Bağdâdî, Gazzâlî, Şehristânî gibi ilk İbn Sînâ eleştirilerinin hâlihazırda mevcut olduğu bir dönemde felsefî ilgileri ortaya çıkan Mes'ûdî'nin eleştirilerinin özgünlüğüne, felsefî değerine dair değerlendirmelerde bulunabilmek için evvela kendinden önceki İbn Sînâ eleştirileriyle nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu tespit etmek gerekir. Bu konuda bizi en doğru şekilde yönlendirecek olan şey, Mes'ûdî'nin eserlerindeki atıflardır.

Mes'ûdî'nin ulaşılabilen ilk *İşârât* şerhi olan *el-Mebâhis ve's-Şukûk* boyunca doğrudan atıf yaptığı iki isim onun İbn Sînâ eleştirisine hangi tartışmaların kaynaklık ettiğine ışık tutmaktadır. Bunlardan birincisi Gazzâlî'dir. Mes'ûdî'nin Gazzâlî'den bahsederken hep övgü ifadeleri kullanmış olması ve *Tehâfût*'üne yaptığı atıflarda Gazzâlî'nin meseleyi artık üzerine söz söylenmeyecek şekilde kamilen tartışıp nihayete erdirdiği gibi yorumlarda bulunması onun Gazzâlî hayranlığının açık delillerindendir (Mes'ûdî, 2016, ss. 259, 273, 287). Fahreddin Râzî *Münazarât*'ta Mes'ûdî ile olan tartışmaları esnasında Gazzâlî'ye karşı yorumlarının Mes'ûdî'yi çok kızdırdığını ve hemen Gazzâlî'yi savunma konusunda harekete geçirdiğini anlatmaktadır (Râzî, 2016, ss. 69-89). Bu anlatılarda Mes'ûdî kalamcı değil felsefeci olarak kabul görmekle birlikte katı bir Gazzâlî savunucusu olarak yansıtılmaktadır.

Mes'ûdî'nin *Mebâhis*'te doğrudan atıf yaptığı ikinci isim Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'dir. Örneğin nefsin kuvvelerinin reddine dair eleştirisinde Mes'ûdî, Bağdâdî hakkında şu yüceltici ifadeleri kullanmaktadır: "Müdrikin cismanî ve gayri cismanî olmak üzere ikiye ayrıldığı, cismanî olanın mahsusâtta başkasını idrak etmediği ve gayri cismanî olanın ma'kûlâtta başkasını idrak etmediği görüşü, cumhurun üzerinde ittifak ettiği kabul görmüş, meşhur bir meseledir. Bu meselede zamanımızın en faziletlisi -Allah onu araştırma ve incelemeyi genişletmekle lütuflandırmıştır- *Mu'teber* yazarından başka farklı görüş bildiren olmamıştır. Mevla gayretinin karşılığını en güzel şekilde versin. Sen, adaletli bir yöntem izlersen, eğilimleri ve tutuculuğu bırakırsan ve mezhepleri gözden geçirirsen, onun görüşünün doğru olduğunu görürsün" (Mes'ûdî, 2016, s. 215). Mes'ûdî'nin Bağdâdî'ye ve fikirlerine olan hürmetini açıkça ortaya koyan bu kısa alıntı ve *Mebâhis*'teki diğer atıflar, Mes'ûdî'nin etkilenmiş olduğu eleştiri kültürü içerisinde Bağdâdî'nin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

12. yüzyılda giderek artmakta olan ve yeni bir felsefe tarzına dönüşen eleştiri kültürü içerisinde Gazzâlî'den sonraki eleştirel sürekliliği sağlayan ve Mes'ûdî'nin *Mebâhis*'te tartıştığı meselelerin bir kısmının kökenlerini eserlerinde bulabileceğimiz önemli isimlerden biri, tam da kelamın mütekaddim dönemden müteahhir döneme geçiş sürecinde yaşamış olan Şehristânî'dir. İlim tahsili için geldiği Nişabur'da hem felsefi konu ve metoda doğru evrilmeye başlamış bir kelam ilmi hem de filozofları hedef tahtasına koyan hareketli bir eleştiri ve entelektüel mücadele ortamı bulan Şehristânî, İbn Sînâ'nın metafiziğini kelamın klasik cedel yöntemiyle eleştirdiği *Musâraatü'l-Felâsife* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser muhakkak ki kendinden sonra yazılan İbn Sînâ eleştirilerine ilham kaynağı olmuş ve Gazzâlî ile başlamış olan eleştiri kültürünün sürekliliğine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu etkinin en bariz göstergeleri Tûsî'nin bu esere cevap mahiyetinde yazmış olduğu *Musâraatü'l-Felâsife* eseri ve Sehlan es-Sâvî ile Şehristânî arasındaki *Musâraa*'daki konular üzerine yapılan yazışmalara yansıyan tartışmalardır (Yıldırım, 2016, ss. 27-37).

Mes'ûdî *Mebâhis*'te Şehristânî'ye açık bir atıfta bulunmamaktadır, ancak Fahreddin Râzî *Münazarât*'ın onuncu tartışmasında Mes'ûdî'nin Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inin de aralarında bulunduğu pek çok kitabı satın almaktan ötürü yaşadığı mutluluğu aktarmakta ve Şehristânî'nin bu eseri hakkında Mes'ûdî ile tartışmaktadır (Râzî, 2016, s. 79). Mes'ûdî ile Şehristânî arasında doğrudan bir etkileşimin olup olmadığının izini sürebilecek verilere sahip değilsek de Râzî'nin bu aktarımı sayesinde onun en azından Şehristânî'nin bazı eserlerini okumuş olduğunu öğreniyoruz. Mes'ûdî'nin eleştirilerinin büyük bir kısmının Gazzâlî'nin ve Şehristânî'nin eleştirileriyle aynı meseleler etrafında şekillenmiş olması hem Mes'ûdî'nin Şehristânî'den etkilenmiş olma ihtimalini hem dönemin entelektüel problematliğini göstermesi açısından önemlidir.

Gazzâlî'nin eleştiri tarzını benimseyen ve aynı tarzı en az onun kadar katı bir şekilde sürdüren ve Mes'ûdî'nin çağdaşı olan bir diğer âlim İbn Gaylan'dır. Gazzâlî'nin vefatından kısa süre sonra doğmuş olan ve 12. yüzyılın son çeyreğinde (yaklaşık 1194) vefat eden İbn Gaylan, önce fıkıh, mantık, geometri ve astronomi ilimlerinde eğitim almış, daha sonra kendi inancıyla çelişen fikirleri çürütebilmek için kelam tahsiline başlamıştır. Kelam çalışmaları esnasında İbn Sînâ'nın karşı çıktığı ve reddettiği felsefecilerin görüşleri ile karşılaşan İbn Gaylan, İbn Sînâ'nın kitaplarını okumaya ve o eserlerde hangi görüşlerin kabul edildiğini anlamaya çalışmış ve bundan sonraki çalışmalarını İbn Sînâ'nın delillerinin yanlışlığını göstermeye adanmıştır (İbn Gaylan, 1377, ss. 10-11; Shihadeh, t.y., s. 249). Muhtemelen Mes'ûdî'yi kişisel olarak da tanıyan İbn Gaylan meşhur eseri *Hudûsu'l-Âlem'de* yaşadığı dönemde felsefeyle iştigal eden ulemanın karşı karşıya olduğu tehlikeli durumdan bahsettikten sonra Mes'ûdî'ye duyduğu hayranlığı şu sözlerle ifade etmiştir: “Felsefecilerin kitaplarını okuyan, onların argümanlarını anlayan ve onların görüşleri ile ilgilenen herkes, onların fikirlerini kabullenme ve üzerinde yüceldiği inançları reddetme noktasında tereddüt göstermeyebilir. Gerçekten de mantık ve metafiziği yalnızca yukarıda zikredilen sebebe mebni olarak inceleyen Hucetü'l-İslâm Muhammed Gazzâlî ve kerem sahibi saygın Şeyh İmam Şerefüddin Muhammed el-Mes'ûdî ve diğer ileri gelen kelam alimleri gibi, onların fikirlerini, firâsetle inceleyip kolaylıkla anlayabilen, güçlü bir fıtrata ve doğruyu yanlıştan ayırabilecek güçlü bir kabiliyete sahip olan, onların fikirlerindeki hataları ve gizli çelişkileri kolaylıkla fark edebilen, özellikle de eksiksiz bir mantık bilgisine, kelam ilminde sıkı bir altyapıya ve nazarı konulara yatkın bir yaratılışa sahip olan kimselere böylesine yanlış bir şekilde tertip edilmiş şüpheli bilgiler etki edemeyecektir.” (İbn Gaylan, 1377, ss. 11-12; Shihadeh, t.y., s. 252)

İbn Gaylan eserlerinde pek çok yerde Mes'ûdî'ye ismen atıfta bulunmaktadır ancak Mes'ûdî'nin eserlerinde onun ismi hiç geçmemektedir. İbn Gaylan'ın Mes'ûdî'nin ismini Gazzâlî ile birlikte anması ve onu felsefeyi anlayabilen ve analiz edebilen ileri seviye bir kalamcı olarak tasvir etmesi, Mes'ûdî'yi kendi gibi (ve dahi Gazzâlî gibi) felsefe karşıtı bir konumda gördüğünü göstermektedir. Mes'ûdî'nin Gazzâlî ile ilgili övgü dolu atıflarına ve Fahreddin Râzî'nin *Münazarât*'ta sunduğu sıkı Gazzâlî savunucusu Mes'ûdî portresine bakınca Mes'ûdî'nin Gazzâlî'den etkilendiğini ve kısmen onun eleştiri tarzını benimsediğini söylemek mümkündür. Ancak onun Gazzâlî ve İbn Gaylan ile bütünüyle aynı çizgide durduğunu iddia etmek güçtür. Çünkü İbn Gaylan'a göre felsefecilerin en çok saygı duyulan ismi İbn Sînâ'nın belirli bir yaklaşımını çürütmek için onun yakınî argümanlarla yeterince desteklenmediğini göstermek yeterlidir. Bu nedenle İbn Gaylan, İbn Sînâ'nın 12. yüzyıl âlimleri arasında sahip olduğu büyük itibarın haksız olduğunu ve İbn Sînâ'nın kendisinin yaratmaya çalıştığı

bir izlenim olan onun metodunun değişmezliği hakkındaki bir yanılsamanın parçası olduğunu göstermek için kolları sıvamıştır. Mes'ûdî'yi İbn Gaylan'dan ayıran en önemli nokta ise onun fıkıh, kelam, mantık gibi ilimlerde uzmanlaşmış olmakla birlikte ondan farklı olarak daha derinlikli felsefi bir perspektife sahip olmasıdır. İbn Gaylan'dan farklı olarak Mes'ûdî sünnî öğretilerini İbn Sînâ saldırılarına karşı savunmanın çok ötesine geçen bir tavırla felsefi problemlere ilgi duymuştur. Dolayısıyla diyebiliriz ki felsefi ilgisinin yanı sıra aynı zamanda astronom olan Mes'ûdî İbn Gaylan'dan daha bağımsız bir düşünürdü (Griffel, 2023, ss. 230-232). Mes'ûdî'nin İbn Sînâ'nın fikirleriyle ilişki kurma tarzı, çoğu zaman Gazzâlî'nin ve İbn Gaylan'ınki gibi salt çürütme ve yanlışlığını gösterme ile sınırlı kalmayıp gerçekten meselelerin hakikatine dair bir tartışmaya girip alternatif argümanlar üretme çabasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle olsa gerektir Mes'ûdî eserlerinde hiçbir yerde İbn Sînâ'yı inançsızlıkla suçlamamış ve ondan bahsederken duyduğu hürmetin bir ifadesi olarak “şeyh” ve “Allah'ın rahmeti üzerine olsun” ifadeleriyle atıfta bulunmuştur (Mes'ûdî, 2016, ss. 197, 201, 209, 239, 246, 251, 262, 270, 275, 279, 282, 285, 287).

Mes'ûdî'nin Gazzâlî ve İbn Gaylan'a göre daha felsefi olarak niteleyebileceğimiz bu yeni tarzı kaçınılmaz olarak çağdaşı olan Fahreddin Râzî'yi etkilemiştir. Zira Râzî meşhur *İşârât* şerhini yazmadan önce Mes'ûdî'nin *İşârât* şerhini okumuş ve ona *Cevâbâtü'l-Mesâil-i'l-Buhâriyye* isimli bir reddiye yazmıştır. Bu reddiyesinde Mes'ûdî'den “kıymetli eleştirmen” olarak bahsetmektedir. Aynı şekilde *Münazarât*'ta Râzî'nin Mes'ûdî'den bahsederken “felsefe yeteneğiyle meşhur olan şeyh” ifadesini kullanması hem Mes'ûdî'nin, dönemindeki ulema içinde nasıl tanındığını hem de Râzî'nin onun felsefi bilgisine duyduğu saygıyı göstermektedir. Dolayısıyla Mes'ûdî'nin Râzî üzerindeki etkisi kaçınılmazdır. Elbette Mes'ûdî'nin *Mebâhis*'i yazabilmesinin arka planında Gazzâlî ve Bağdâdî'nin tartışmalarının büyük rolü olduğu gibi Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ı yazabilmesinin arka planında da Mes'ûdî'nin *İşârât* şerhinin ilham verici bir rolü olmuştur. Mes'ûdî'nin Gazzâlî ve Bağdâdî'nin yaklaşımları üzerinden yaptığı sentezlerin Râzî üzerinde, felsefe ve kelam ile ilgili kesin sentezlere ulaşma noktasında olumlu etkilerinin olduğu bir gerçektir. İçerisinde yer aldığı entelektüel çevreye baktığımızda *Mebâhis*'in felsefi tarzından etkilenen tek kişinin Râzî olmadığı açıktır. İbn Gaylan'ın *Mebâhis*'e yaptığı atıflar, Tûsî'nin şerhinde Mes'ûdî'nin bazı eleştirilerine yer vermiş ve bu itirazları cevaplandırmış olması, Râzî'nin doğrudan *Mebâhis*'e bir reddiye yazmış olması Mes'ûdî'nin eleştirisinin döneminde önemli bir yankı uyandırdığını göstermektedir.

C. Şerh Yöntemi

İlimler tarihinde bir telif türü olarak şerh, bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, buralardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.³ Şerh geleneğinin İslâm öncesinden itibaren çeşitli milletlerde mevcut olduğu bilinmektedir. Hatta Klasik felsefenin Aristoteles ve Eflatun şerhleri üzerinden yürüdüğünü, felsefe yapmanın nerede ise şerh yazmak demek olduğunu, bu geleneğin bütün ortaçağ İslam ve Batı dünyasında da güçlenerek devam ettiğini hususen belirtmek gerekir (Kara, 2010, s. 4).

İslâm felsefesi alanındaki eserler için yazılan şerhler arasında en yaygın olanları İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ına yazılan şerhlerdir. On ikinci yüzyılın ortalarında, İbn Sînâ metinleri üzerine şerh yazma geleneği henüz çok yeni bir aşamadır. Ancak zamanla İbn Sînâ'nın son eseri olan *İşârât*, veciz üslubu ve tüm felsefesinin özeti diyebileceğimiz geniş içeriği dolayısıyla uzun ve saygıdeğer bir şerh geleneğinin merkezi haline gelmiştir. Mes'ûdî'nin zamanında *İşârât* üzerine henüz tam teşekküllü bir şerh yapılmamıştır. Hamevî'nin aktarımına göre; Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1170) telif ettiği eserler arasında “*Kitâbü'l-İmarât fî Şerhi'l-İşârât*” adlı *İşârât* şerhini zikretmektedir (el-Hamevî, 1993, s. 4/1763). Beyhakî'nin 1170'te vefat ettiği göz önüne alınırsa bu şerh Mes'ûdî'nin *Mebâhis*'iyle ya aynı zamanda ya ondan önce yazılmış olmalıdır. Ancak bu eserin bize ulaşan bir nüshası mevcut değildir. Yine kendisinden haberdar olduğumuz ancak ulaşamadığımız bir diğer şerh İbn Gaylan'ın *Hudûsü'l-Âlem*'de kendisinden şu ifadelerle bahsettiği eserdir: “Ben şimdi bu kitabımda âlemin hudûsunun ispatı ile ve bu konudaki şüphelerin yanlışlığı ile ilgili meseleleri ele alıyorum. Bu kitabı bitirdikten sonra

³ Sözlükte şerh “eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” demektir. Bk. (İbn Manzûr, t.y., s. 497; Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, t.y., ss. 477-478)

Allah izin verirse “*et-Tenbih ala Temvîhât Kitabi't-Tenbihât*” adlı bir kitap yazmaya başlayacağım ve hakikate muhalif diğer tüm görüşleri orada iptal edeceğim.” (İbn Gaylan, 1377, s. 11)⁴ İbn Gaylan bu eseri yazdı mı yazmadı mı bilmiyoruz, ancak yazmış olsa bile *Hudusü'l-Âlem*'de *Mebâhis*'ten bahsettiğine göre ondan önce yazılmış olması mümkün değildir. Şu durumda ulaşabildiğimiz en eski *İşârât* şerhi Mes'ûdî'nin *el-Mebâhis ve's-Şukûk* adlı eseridir.

Buna göre ulaşabildiğimiz *İşârât* şerhlerinin kronolojik sıralaması şu şekildedir:

1. Şeredüddin el-Mes'ûdî (ö. 1194), *el-Mebâhis ve's-Şukûk*
2. Fahreddin Râzî (ö. 1209), *Cevâbâtü Mesâilî'l-Buhâriyye*
3. Fahreddin Râzî (ö. 1209), *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât ve Lübâbü'l-İşârât*
4. Seyfüddin Âmidî (ö. 1233), *Keşfü't-Temvîhat fi Şerhi'l-İşârât ve't-Tenbihât*
5. Nasiruddin et-Tûsî (ö. 1273), *Hallu Müşkilâti'l-İşârât*
6. Şemsuddin es-Semerkindî (ö. 1303), *Beşârâtü'l-İşârât*
7. İbn Kemmûne (ö. 1284), *Şerhu'l-Usûl ve'l-Cümel*
8. Sirâcuddin el-Urmevî (ö. 1283), *Şerhu'l-İşârât*
9. Ekmeleddin Nahcuvânî (ö. 1302), *Şerhu'l-İşârât*
10. Allâme Cemaleddin Yusuf el-Hillî (ö. 1325), *Îzâhü'l-Mudillât min Şerhi'l-İşârât*
11. Allâme Cemaleddin Yusuf el-Hillî (ö. 1325), *el-İşârât ila Meâni'l-İşârât*
12. Allâme Cemaleddin Yusuf el-Hillî (ö. 1325), *Tenbihât ve Bastü'l-İşârât ve't-Tenbihât* (Çoşar, 2013, s. 52)

Uzun yıllar boyunca devam etmiş olan *İşârât* şerhleri geleneğini oluşturan bu eserlerin farklı yöntem ve amaçlarla yazılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bir çalışmaya şerh diyebilmemiz için üzerine yazıldığı ana metnin ya bir kısmının ya tamamının açıklamasını sunması gerekir. Elbette her açıklayıcı metin aynı tarzda değildir, dolayısıyla yöntem ve amaç açısından farklı şerh türleri vardır. İki farklı şerh türünden biri “açıklayıcı şerh” diğeri “problematik şerh”tir. Açıklayıcı şerhler genellikle metnin tamamının kelime kelime veya cümle cümle açıklanmasından oluşur. Bu şerh türünde amaç metni daha anlaşılır kılmak, yazarın kastının okuyucuya doğru bir şekilde iletilmesine katkı sağlamaktır. Genellikle ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanması suretiyle eğitim faaliyetine yardım edilmesini sağlayan şerhler bu türdendir. Bu şerh türü her ne kadar yeni bir bilgi üretimi içermiyormuş gibi görünse de⁵ aslında şârihin bakış açısını, meselelere vukufiyetini ve konular üzerindeki değerlendirmelerini ve yorumlarını içermesi açısından özgün bir değere sahiptir. Diğer tür ise problematik şerhtir. Problematik şerhler metnin tamamını baştan sona ele almak yerine metin içerisinde problemleri olduğu düşünülen, üzerine açıklama yapmanın isabetli olacağı belli kısımları ele alır. Yazarın amacına göre bazı problematik şerhler yalnızca yanlışları göstermeyi, itiraz etmeyi ve eleştirmeyi hedef alırken bazıları tespit edilen problemlerin çözümünü hedef alıp alternatif fikirler sunmaktadır. Bu tür problematik şerhler, çalışılmış bir metin üzerine tekrar çalışarak onu tashih etmek, olgunlaştırmak ve daha ileriye taşımak niyetindedir. Mes'ûdî'nin iki felsefî eserinden biri açıklayıcı şerh, diğeri problematik şerhtir. Şimdi her iki çalışma üzerinden Mes'ûdî'nin bu farklı şerh yöntemlerini nasıl kullandığını analiz edelim.

Mebâhis İbn Sînâ'nın *İşârât ve't-Tenbihât*'ının fizik ve metafizik kısımlarından seçilen on beş mesele

⁴ Aynı eserden bir de 128. sayfada bahsedilmektedir. (İbn Gaylan, 1377, s. 128)

⁵ Asırlar boyunca devam eden, meşru ve başarılı bir telif tarzı ve yaygın **bir ilmî** faaliyet türü olan şerh geleneğinin 19. ve 20. yüzyılda gayri meşru, güven telkin etmeyen, geliş güzel ve zayıf bir alan haline getirilmesinin psikolojik ve siyasi arka planına dair izahat için bk. (Kara, 2010)

üzerine yazılmış problematik şerhtir. Mes'ûdî eserinin mukaddimesinde bu çalışmadaki niyetini ve kullandığı yöntemi şu ifadelerle ortaya koymuştur: “İşârât kitabındaki bazı konularda şu şekli ve şüpheleri fark ettim. Onların hallinde ye'se düşmedim; çünkü belirli günlerde Allah lütufta bulunur. Bu eseri, bu şek ve şüpheleri kayıt altına almak için yazdım ve ona bazı meselelerde emin olduğum ve incelememin nihayetinde vardığım sonuçları ekledim. Allah'tan bana hakkı göstererek basiretimi nurlandırmasını, batıl ve dalaletten de beni uzak tutmasını dilerim. Zira Peygamberimiz de şöyle dua etmişti: ‘Allah'ım bana şeyleri oldukları gibi göster, hakkı hak olarak göster ve ona uymayı nasip eyle, batılı da batıl olarak göster ve ondan kaçınmayı nasip eyle.’ Bu şüpheleri, zamanımın en faziletliilerine de arz ettim, umarım onlar da bu yükün bir kısmını yüklenirler. Zira bir yola giren kişi zaman zaman bir rehber ve dost ihtiyacı duyabilir.” (Mes'ûdî, 2016, s. 196)

Bu giriş kısmı Mes'ûdî'nin niyetine ve yöntemine dair önemli ipuçları içermektedir. Öncelikle “İşârât kitabındaki bazı konularda şu şekli ve şüpheleri fark ettim.” diye başlayan giriş cümlesi Mes'ûdî'nin *İşârât*'ı sırf hata bulmak ve eleştirmek niyetiyle eline almadığını; aksine objektif bir bakış açısıyla okurken bazı yanlışlar fark ettiğini göstermektedir. Yazarın burada “fark ettim” (عرضت لي) fiilini kullanması tesadüfî değildir. Mes'ûdî'nin tespit ettiği yanlışları şek ve şüphe olarak adlandırması, bu meselelerin kesin olarak yanlış olduğunu iddia etmek yerine metinde doğruluğundan şüphe duyulan, yakın ifade etmeyen, tartışmalı noktaların olduğunu vurgulamaktadır. Mes'ûdî kendisine şüpheli gelen yerleri yalnızca tespit etmekle yetinmeyip orada gördüğü problemi çözme noktasında ümitsizliğe kapılmamakta ve kendine güvenmektedir. Devamında bu eseri, bu şek ve şüpheleri kayıt altına almak için yazdığını ve ona bazı meselelerde emin olduğu ve felsefî incelemelerinin nihayetinde vardığı sonuçları eklediğini ifade etmektedir. Mes'ûdî problemleri çözmeye çalışırken sahip olduğu felsefî birikimi kullanmış ve İbn Sînâ'ya alternatif olarak kendi görüşlerini ortaya koymaktan çekinmemiştir. Devamında yaptığı dua ile tarafgirlikten ve taassuptan uzak kalabilmek için hakkı hak, batılı batıl olarak görebilme ve yorumlayabilme tarafsızlığını Allah'tan istemesi, Mes'ûdî'nin çabasının gerçekten hakikati açığa çıkarmaya mebni olduğunu göstermektedir. Bunun ağır bir yük olduğunun farkında olan Mes'ûdî en azından problemleri kaydetmiş, elinden geldiğince çözmeye çalışmış ve zamanının seçkinlerine bu problemleri arz ederek onlardan bu yükü yüklenmeleri konusunda yardım istemiştir.

Mes'ûdî bu eserinde ele aldığı her meselede öncelikle *İşârât*'ın ilgili pasajını alıntılarını sonra bazı bölümlerde İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşünü açıklamış ve ardından itirazını dile getirmiş, bazı kısımlarda ise İbn Sînâ'yı açıklamaya ihtiyaç duymadan yalnızca buradaki maksadının ne olduğunu belirterek tirazını gündeme getirmiştir. Burada ele alınan on beş mesele Mes'ûdî'nin sonuç kısmında açıkladığı üzere rastgele tercih edilmiş olmayıp, İbn Sînâ felsefesinin temel ilkelerine dair olan meselelerden seçilmiştir. Mes'ûdî kitabının sonuç kısmında bu tercihi şu ifadelerle açıklamıştır: “Bunlar, aklıma gelen şüphelerin bir kısmıdır. Bunun dışında üzerinde konuştuğumuz temel ilkelere (asıllara) dayanan ikincil problemler (ferler) olarak yorumlanabilecek başka konularda söylenecek şeyler de vardır. Mesela akılların ispatı ve ilk ilkedeki şeylerin sadır olmasının keyfiyetine dayanan nefislerin ispatı ve birden yalnızca birin sadır olacağı, vb. Bu temel ilkeler, her ne zaman doğru olursa ikincil doktrinler onları zorunlu olarak takip edecektir. Bu ikincil meselelerden bahsetmenin faydası az olduğu için, onları bir kenara bırakmayı (ihmal) tercih ettim. Allah, gerçeğe yönlendiren ve doğruya sevk edendir.” Burada Mes'ûdî neden *İşârât*'taki bütün meseleleri tek tek ele almadığını açıklamıştır. Ona göre tek tek her bir mesele ile ilgilenmeye gerek yoktur. Bu meselelerin çoğuna neden olan ana ilkelere problemler giderilirse meselelerin bir kısmı zaten problemli olmaktan çıkacaktır. Bu nedenle o, çalışmada İbn Sînâ felsefesinin en temel ilkelerini esas almış, bu ilkelerin neticeleri olarak ortaya çıkan ikincil problemlerle ilgilenmemiştir.

Mes'ûdî son sözüne şöyle devam etmektedir: “Allah'ın rahmeti, bu esere insaf gözüyle bakan, söyleyene değil de sözün kendisine dikkat eden, kendi yönelimlerini ve taassubu terk eden ve bunlardan kaçınarak hakikati talep edenlerin üzerine olsun. Allah'ın fazlından, keremi ve cömertliğiyle, bize yakın kapılarını açmasını, göğüslerimizi marifet nuruyla genişletmesini, kederi bizden kaldırmasını, şüpheleri uzaklaştırmasını, hakkı hak, batılı batıl olarak göstermesini umarım ki O çok cömert ve kerem sahibidir. Alemlerin rabbi olan Allah'a hamd olsun.” Kitabın giriş kısmında *İşârât* üzerine çalışırken doğruyu ve yanlış kendisine olduğu gibi göstermesini isteyerek Allah'tan yardım isteyen Mes'ûdî bitiş kısmında bu sefer okuyucuların kendi eserini tarafsız bir gözle okumaları ve anlamları

için dua etmektedir. Hem önsözde hem sonuç kısmında Mes'ûdî'nin ısrarla söyleyene değil söze odaklanılmasını vurgulaması, dönemindeki İbn Sînâ karşıtı alimlere felsefî okuma ve yazma yöntemine dair ileri bir perspektif sunmaktadır.

Özetleyecek olursak Mes'ûdî *İşârât*'ı hataları bulmak ve delilleri çürütmek niyetiyle okumamış bilakis derinlemesine incelerken bazı yanlışlıklar içerdiğini bulmuş görünmektedir. Problemliliğini tespit ettiği noktaları -İbn Sînâ felsefesinin ana ilkeleri dışında kalanları hariç tutarak- yazıp bir araya getirmiş, sahip olduğu birikim ve bakış açısıyla değerlendirmiş ve çözümler bulmaya çalışmıştır. *İşârât*'tan ilgili pasajları alıntılarla, gerektiğinde İbn Sînâ'yı açıklayarak veya özetleyerek ve nihayetinde hem muhtemel itirazları hem kendi eleştirilerini gündeme getirerek her bir meseleyi derinlemesine incelemiş, ulaştığı neticeleri zikretmiştir.

Mes'ûdî'nin diğer önemli felsefî şerhi *Şerhu Hutbeti'l-Ğarra*, İbn Sînâ'nın kısa lakin meşhur bir hutbesine yazılmış açıklayıcı şerhtir. Mes'ûdî hutbe metnini şerh etmeye başlamadan önce neden bu metne yöneldiğini, nasıl bir yöntem kullandığını, yorumlamaları esnasında nelerden kaçındığını ve nelere dikkat ettiğini uzunca açıklamıştır. Bu açıklamada Mes'ûdî İbn Sînâ'ya büyük hürmet göstermekte ve felsefî derinliği oldukça yoğun metafizik meselelerin bu kadar kısa ve veciz ifade edilmesine duyduğu hayranlığı ifade etmektedir. Mes'ûdî, kısılgına rağmen İbn Sînâ'nın *Hutbe*'sinin felsefî derinlikler bakımından zengin olduğunu ve bu nedenle özel bir şerhi hak ettiğini yazar. Allah'tan kendisini hakikate yönlendirmesini dileyerek, öfke gücünün sultanından, önyargı ve tarafgirliğe başvurmadan O'na sığınır. Sonra şöyle devam eder: “Öncelikle bu şerhin felsefenin yöntem, ilke, temel dayanak ve burhanlarına (innemâ hüve alâ menâhici'l-hikme ve'l-kavânîni-hâ ve'l-kavâid mezâhibi-hâ ve berâhîni-hâ) uygun olarak yazıldığının bilinmesini isterim. Yine de dilimin söylediği ve açıklamamda ortaya koyduğum her şey kalbimde inandığım şeyle uyuşmamaktadır. Dine aykırı inançlar beslemekten ve onun dosdoğru yolundan başkasına uymaktan Allah'a sığınırım.” (Mes'ûdî, t.y.-c, s. 2a)

Bu önsözde dikkati çeken ilk şey Mes'ûdî'nin tutuculuktan ve mezhep taassubundan kaçınmasıdır. İbn Sînâ'nın hutbesini oldukça tarafsız bir şekilde yalnızca felsefenin delil getirme, ispat ve kanıt yöntemlerini kullanarak açıklamış olmasıdır. Mes'ûdî bazı meselelerde kendi fikrine ters düşüyor olsa dahi İbn Sînâ'nın kastını olduğu gibi yazmış ve itiraz etmekten kaçınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma tam bir açıklayıcı şerhtir, hiçbir tartışma, itiraz ve öneri içermemektedir. Bu nedenle bu eser bize Mes'ûdî'nin felsefî fikriyatına dair fikir vermek yerine onun İbn Sînâ felsefesine vukufiyetini ve onu nasıl anladığını göstermektedir. Mes'ûdî burada salt felsefî bir tavır takınarak, zihninin İslamî ve kelamî arka planını göz ardı ederek tamamen felsefî bir yöntemle İbn Sînâ'yı yorumlamıştır. Dolayısıyla rahatlıkla bu eserin, salt felsefe eseri olduğunu söyleyebiliriz. ((İbn Sînâ, 1975, ss. 33-35) (İbn Sînâ, 2005, s. 114, 2020, ss. 32-42))

Mes'ûdî *Hutbe* metninin tamamını cümle cümle açıklamıştır. Metin boyunca “Şeyh der ki” (Kale Şeyh) ifadesiyle birlikte *Hutbe*'nin bir cümlesini almış ve “eş-Şerh” diyerek yorumunu yapmıştır. Ancak çoğu durumda, sadece metne dayanarak Mes'ûdî'nin kabul ettiği görüşleri kabul etmediklerinden ayırmak mümkün değildir. Sonuç olarak diyebiliriz ki Mes'ûdî'nin bu açıklayıcı şerhi olabildiğince tarafsız bir bakış açısıyla yazılmıştır. Bu eser Mes'ûdî'nin görüşüne uymayan fikirler içermektedir. Ancak Mes'ûdî bu meselelere eleştirel bir tutumla yaklaşmamış, yalnızca felsefî yöneme göre açıklamakla yetinmiştir.

D. Eserleri

El-Mebâhis ve's-Şukûk ale'l-İşârât ve't-Tenbîhât

Bu eser Mes'ûdî'nin İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ı üzerine yazmış olduğu şerhtir. *İşârât*'ın fizik ve metafizik kısımlarından seçilmiştir ve İbn Sînâ felsefesinin temel ilkelerinden on beş tanesinin eleştirisini içermektedir. Mes'ûdî olabildiğince tarafsız ve felsefî bir bakış açısıyla *İşârât*'ı okumuş ve incelemiş ve bu inceleme esnasında karşılaştığı problemleri hem kayıt altına almak hem de çözmek niyetiyle bu eseri kaleme almıştır. Bizim bu çalışmamızda kullanmış olduğumuz Ayman Sihadeh'in tahkikli neşrinin ismi *Kitabü'l-Mebâhis ve's-Şukûk*'tur. Farklı nüshalarda farklı şekillerde yer alsa da zikredilen isimlerde “mebâhis” ve “şukuk” kelimeleri hep bulunmaktadır. Mes'ûdî'nin eserine verdiği isimde geçen bu iki kelime doğrudan eserin içeriğiyle alakalıdır. “Tartışmalar” ve “şüpheler” olarak

çevirebileceğimiz bu kelimeler bu eserin bazı ilmî araştırmalar, sorgulamalar, tartışmalar ve doğruluğundan emin olunmayan, şüpheli, yakîn ifade etmeyen bölümler içerdiğini göstermektedir. Elimizde bu eserin ne zaman yazıldığıyla ilgili kesin bir bilgi ve kanıt yoktur. Bizim ulaşabildiğimiz nüshaların hepsi tarihsizdir; ancak Mes'ûdî'nin 12. yüzyılın ilk çeyreğinde doğmuş olmasından yola çıkarak *Mebâhis*'in 12. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduğunu söylemek mümkündür.

İçerik açısından değerlendirecek olursak bu eser, *İşârât*'ın fizik ve metafizikle ilgili kısımlarından problemli olarak görülen on beş meselenin eleştirisini içermektedir. Bu meselelerin büyük bir kısmı Mes'ûdî'den önce Gazzâlî ve Bağdâdî tarafından tartışılmış olan, Mes'ûdî döneminde Şehristânî, Sühreverdî (ö. 587/1192) ve Râzî tarafından tartışılmakta olan meselelerdir. Mes'ûdî hemen her bölümde eleştirisine önce *İşârât*'tan ilgili pasajı alıntılararak ve İbn Sînâ'nın maksadını kısaca açıklayarak başlamaktadır. Daha sonra İbn Sînâ'nın delilini çürütüp yanlışlığını göstermekte, zaman zaman konuyla ilgili diğer metinler arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır. Ve nihayetinde hemen her bir mesele ile ilgili İbn Sînâ'nın yanlışlığını gösterdikten sonra o konudaki doğru bakış açısını ortaya koyup kendi argümanını açıklamaktadır. Bu eseri felsefî açıdan en değerli kılan yön, bu açıklamalar sayesinde Mes'ûdî'nin felsefesinin izini sürmemize imkan tanıyor olmasıdır. Ayrıca Mes'ûdî'nin bölüm başlıklarını “mesele” olarak isimlendirmesi içeriğin problematik yönüne işaret etmektedir.

Yukarıda görmüş olduğumuz üzere Mes'ûdî tabiat felsefesinin meselelerini eleştirirken olabildiğince tarafsız ve kabullenici bir tutum sergilemektedir. Metafizikle ilgili meselelerde ise yine tarafsızlıktan uzak durmaya çalışmasına rağmen sahip olduğu kelamî bakış açısı kendini daha fazla hissettirmektedir. Dolayısıyla metafizik konularda fizik konulara nispetle daha eleştirel bir tavır içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yazarın özellikle önsözde ve sonsözde yapmış olduğu tarafsızlık vurgusu, söyleyene değil söze önem veren ve tarafsızlıktan ve tutuculuktan uzak objektiflik anlayışı, dönemine göre oldukça üst bir felsefî duruş örneği sergilemektedir. Bu nedenle *Mebâhis* için ne bütünüyle felsefe kitabı ne bütünüyle kelam kitabı ne de felsefe ile kelamı birleştiren bir sentez kitabıdır demek doğru olur. *Mebâhis* kelamın etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği bir felsefe kitabıdır. Mes'ûdî'nin “Çalışmamı zamanımızın en faziletliilerine arz ettim.” demesinden ve *Mebâhis*'e yapılan atıflardan anlaşılan o ki, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış ve döneminde büyük yankı uyandırmıştır. Bunun en somut göstergelerinden biri Fahreddin Râzî'nin bu eser üzerine yazmış olduğu reddiyedir.

Cevâbâtü'l-Mesâilî'l-Buhârîyye isimli bu eser, Râzî'nin bilinen en eski felsefî çalışmasıdır (Shihadeh, 2014, s. 2; Altaş, 2018, s. 103). Bu eserde Râzî yalnızca Mes'ûdî'nin fikirlerini eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda *İşârât*'tan alıntılar yaparak bu pasajları şerh etmiştir. Ele aldığı her bir meselede Mes'ûdî'nin eleştirisinden önce *İşârât*'taki ilgili kısmı alıntılararak ve açıklamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın onun ilk *İşârât* şerhi olduğunu söylemek mümkündür.⁶ Râzî'nin bu şerhi Mes'ûdî'nin şerhine yazılmış bir eleştiri olmakla birlikte bütünüyle Mes'ûdî'yi ve fikirlerini reddetme eğiliminde değildir. Râzî *Mebâhis*'te Mes'ûdî'nin tartışmasının felsefî tahkik standartlarının altında kaldığını ima etmektedir. Bazı yerlerde Mes'ûdî'nin İbn Sînâ'yı yanlış anladığını *İşârât*'tan yaptığı alıntılarla göstermektedir. Bu eleştiri metni *Mebâhis*'in ilk on meselesini içermektedir. Râzî dördüncü meselenin eleştirisinin son kısmında metnin kalanının ezberinde olmadığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Kıymetli eleştirmenin açıklamasını buraya kadar bulabildik. Kalan kısmı daha önce okumuştuk. Ancak tamamını henüz ezberleyememişken onu yitirdik. Şimdi ondan hafızamızda kalanlar hakkında konuşalım.” (Râzî, 2014b, s. 49) Bu açıklamadan sonraki kısımlarda *Mebâhis*'ten doğrudan alıntı yapılmadan meseleler tartışılmıştır.

Şerhu'l-Hutbeti'l-Ğarra

Mes'ûdî İbn Sînâ'nın kısa lakin meşhur hutbesi *Hutbetü't-Temcîd* üzerine oldukça ayrıntılı ve felsefî bir şerh yazmıştır. Şerhin incelemesine geçmeden önce hutbe hakkında kısaca bilgi vermek isabetli olacaktır. Öncelikle ismi *Hutbetü't-Temcîd*, *Hutbetü'l-İlahiyye*, *Hutbetü't-Tevhidiyye* ve *Hutbetü'l-Ğarra* olarak bilinmektedir. Tanrı'nın birliğini ve uluhiyetini konu alan veciz hutbenin pek çok şerhi

⁶ Ayman Sihadeh'e göre Râzî'nin *İşârât*'a yazdığı ilk şerh *Cevâbât*; ikincisi, meşhur şerhi *Şerhu'l-İşârât*; üçüncüsü ise *Lübabu'l-İşârât*'tır. (Râzî, 2014a, s. 1)

bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Ömer Hayyâm'ın şerhidir. Abdalbaki Gölpınarlı İbn Sînâ'nın hutbesini ve bu şerhi 1953 yılında Türkçe'ye çevirmiş ve "*Rubaîler Silsilat-al-Tartîb, İbn Sînâ'nın Tamcîd'i ve Tercemesi*" isimli eser içerisinde yayınlamıştır. Gölpınarlı mezkur metinleri sadece Türkçe'ye çevirmekle kalmamış, üstelik aynı kitapta hem Topkapı yazmalarıyla karşılaştırmak suretiyle İbn Sînâ'nın Arapça metnini, hem de Osman Nuri Ergin'in vesilesiyle fotoğrafıya ulaştığı Ömer Hayyâm'ın Farsça tercüme ve şerhini aynen neşretmiştir (*Yeni Safak Online - Düccane Cündioğlu : Bir "Temcîd" hikâyesi - 25.9.2005*, 2024). Hayyâm şerhinin başında İsfahan'da 472/1180 yılında ihvandandır bir topluluğun kendisinden İbn Sînâ'nın hutbelerini şerh etmesini istediklerini yazmıştır (Hayyâm, t.y., s. 179). Mes'ûdî ise bir sonraki yüzyılın ortalarında bu eser üzerine daha kapsamlı ve açıklayıcı bir şerh yazmıştır. Fahreddin er-Râzî'nin öğrencisi Muhammed b. Abdülvâhid et-Tebrîzî (ö. 606/1210'dan sonra) tarafından bir şerh daha yazıldığına bakılırsa İbn Sînâ'nın *Hutbe*'sine olan ilgi on ikinci yüzyılın sonlarına veya on üçüncü yüzyılın başlarına kadar devam etmiş görünmektedir (Shihadeh, 2016, ss. 47-49).

Mes'ûdî'nin şerhinin ismi *Şerhu Hutbeti'l-Ğarra*'dır. Tıpkı *Mebâhis* gibi bu eserin nüshaları da tarihsizdir. Bizim ulaşabildiğimiz iki nüsha Süleymaniye Kütüphanesindeki Bağdatlı Vehbi nüshası (nr.834) ve H. Hüsnü Paşa nüshasıdır (nr.1243). Mes'ûdî bu eserin girişinde İbn Sînâ'nın hutbesini tamamen felsefi kanıtlama ve delil getirme yöntemlerini kullanarak şerh ettiğini ifade etmiştir. Yaptığı açıklamalar içerisinde kendi itikadına ve fikriyatına uymayan meseleler olduğunu ancak bunları tartışmayacağını, bu çalışmadaki amacın doğrusuyla yanlıyla İbn Sînâ'yı olduğu gibi açıklamak olduğunu söylemiştir. Eserin yöntemi ve amacı hakkındaki bu girişten sonra *Hutbe*'nin her bir cümlesini sırayla ele almış ve uzunca açıklamıştır. Bu eser Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla ilgili meseleleri, Allah ile alem arasındaki ilişkinin nasıllığını açıklayan problemleri ve alemin yaratılışı gibi metafizik meseleleri içermektedir.

El-Kifâye fî İlmi'l-Hey'e (Kozmografya Özeti)

Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) *Keşfü'Zünûn*'da bu eseri Mes'ûdî'ye atfetmiştir (Çelebi, 1941, s. 1:1500). Bu eser, alemle ilgili belli başlı meseleleri gökbilimin, matematiğin ve fiziğin temel kavramlarından yararlanarak açıklayan bir kozmografya çalışmasıdır. Mes'ûdî kitabın girişinde bu eseri, önceki çalışmaları neticesinde nihayet kozmografya ilmine merak salan bir arkadaşının kendisinden bu konuda eser talep etmesi ve onu bu konuda zorlaması üzerine kaleme aldığını bildirmektedir. Mes'ûdî bu arkadaşına önce İbn Heysem'in (ö. 432/1040) bir kitabını ve Harakî'nin (ö. 553/1158) *Müntehâu'l-İdrâk fî Takâsîmi'l-Eflâk* kitabı ile *Kitâbu't-Tebîsira* adlı eserini önermiştir. Çünkü *Tebîsira*'nın mükemmelliği ve kusursuzluğundan dolayı geçilemez bir eser olduğunu düşündüğü için aynı alanda ve tarzda ikinci bir eser yazmak istememiştir. Lakin arkadaşının ısrarını sürdürmesi üzerine mecbur kalarak, yukarıdaki eserlerden alıntılar yaparak bu derlemeyi oluşturmuş ve bahsi geçen üç eser dışında konuyla ilgili kendi okuduğu kitaplardan aklında kalanları da (örneğin Kayhân'ın *Şiyah*'ı, Ebu'r-Reyhân ve Kuşyâr'ın eserleri ve diğerleri) ekleyerek bu eseri yazmıştır. Öğrencilerin bu ilimle ilgili bilmesi gereken her şeyi içerdiği iddiasıyla bu çalışmasına "Kozmografya Özeti" ismini vermiştir.⁷

Kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Astronomiyle ilgili meseleleri içerirken ikinci bölüm coğrafyanın konularına ayrılmıştır. Astronomi bölümü 21 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar şu şekildedir: 1. Bölüm: Bu İlimde İhtiyaç Duyulan Lafızların Anlamlarının Açıklanması, 2. Bölüm: Feleklerin Kısımlarının Özeti, Üçüncü Bölüm: Feleklerin ve Feleklerin Dışındaki Basitlerin Kürevî Olduğuna Dair Burhanların Zikredilmesi, 4. Bölüm: "Arz Alemin Ortasına Konulmuştur" Önermesinin Açıklanması 5. Bölüm: Doğuya ve Batıya Doğru İki Hareketin İspatı, 6. Bölüm: Feleğin Burç İtibariye On İkiye Taksim Edilmesinin Keyfiyetine Dair, 7. Bölüm: Güneş Feleklerinin Yörüngesinin Açıklanması, 8. Bölüm: Kamer Feleklerinin Yörüngesinin Açıklanması, 9. Bölüm: Yüksek

⁷ Ayman Sihadeh, bu pasajda bahsedilen kaynaklardan Harakî ve Kuttan el-Mervezî'nin Mes'ûdî'nin Merv'de yaşayan eski çağdaşları olduğunu belirtmektedir. Ona göre; "Mes'ûdî'nin her iki astronoma da duyduğu ilgi göz önüne alındığında, Harakî ile bu meseleleri çalışmış olması akla yatkındır ve Kuttân ile çalışma fırsatını kaçırdığını düşünmek zordur. Anlaşıldığı kadarıyla Kuttân, Mes'ûdî'nin Kifâye'yi Semerkant'ın güvenli ortamında tamamlamasından sadece birkaç ay önce, 548/1153'te Merv'i işgal eden Oğuzlar tarafından yakalanıp öldürülmüştür." Bk. (Shihadeh, 2016, s. 23)

Gezegenlerin ve Zühre'nin Yörüngelerinin Açıklanması, 10. Bölüm: Utarit Gezegeninin Yörüngesine Dair, 11. Bölüm: Semavi Dairelerin Zikri ve Lakaplarının Beyanı, 12. Bölüm: Gezegenlerin Görülmesinin Zikredilmesi, 13. Bölüm: Feleklerin Bölgeleri, 14. Bölüm: Gezegenlerin Dönüşleri, 15. Bölüm: Gezegenlerin Doğuşu ve Batışı, 16. Bölüm: Görünüm Farklılığı, 17. Bölüm: Ay Cirminde Işığın Artmasının Sebebi, 18. Güneş Tutulmasının Sebebi, 19. Bölüm: Ay Tutulmasının Sebebi, 20. Bölüm: Sabit Gezegenlerin Açıklanması, 21. Bölüm: Ayın Konumları.

Kitabın coğrafya konularına ayrılan ikinci kısmı 15 alt başlıktan oluşmaktadır: 1. Bölüm: Arzın Hey'etiyle İlgili Özet, 2. Bölüm: Yedi İklim ve Dünyanın Yediye Bölünmesinin Keyfiyeti, 3. Bölüm: Arzın Miktarının Bilgisi ve Diğer Cirimlerin Miktarları ve Aralarındaki Uzaklıklar, 4. Bölüm: Ekvatorun Özellikleri, 5. Bölüm: Kuzey Kutbuna Ait mevzîlerin Özellikleri, 6. Bölüm: Kutbun İrtifaini Sağlayan Mevzîlerin Özellikleri, 7. Bölüm: Burcun Feleklerinin Kısımlarından Eğik Olarak Doğan Şeyin Açıklanması, 8. Bölüm: Doğuş Yerlerinin Anlamı, 9. Bölüm: Meşrikin Genişliği ve Ta'dîlu'n-Nehar, 10. Bölüm: Gezegenin Geçiş Derecesi ve Doğuş Derecesi, 11. Bölüm: Gölgelelerin/Karanlıkların Açıklanması, 12. Bölüm: Nısf-ı Nehâr Çizgisinin Elde Edilmesi, 13. Bölüm: Kible Yönünün Bilinmesi 14. Bölüm: Fecr ve Şafağın Manası, 15. Bölüm: "Tarih", "Sene", "Ay", "Gün", "Saat" Terimlerinin Anlamları.

Biz bu eserin iki nüshasına ulaşabildik: birincisi Süleymaniye Kütüphanesi, Hâfid Efendi Koleksiyonu'nda (nr. 154, vr. 107-149), ikincisi Kral Abdu'l-Azîz Vakfiye Kütüphaneleri Enstitüsü'nde, Arif Hikmet koleksiyonunda bulunmaktadır. Araştırmamız esnasında fark ettik ki bu eserin ismiyle oluşturulan kayıtların bir kısmında tamamen alakasız eserler yer almaktayken bir kısmında da eserin Farsça şerhi yanlış isimle kaydedilmiştir. Örneğin; Süleymaniye Kütüphanesi, Hasip Efendi koleksiyonuna 154 demirbaş numarası ile kaydedilmiş (110-151 varak aralığında) eserin ismi, el-Kifaye fi İlmi'l-Hey'e; yazarı Şerefüddin Muhammed bin Mes'ûd es-Semerkindî el-Mes'ûdî olarak çıkmaktadır; ancak açılan eser Mes'ûdî'nin astronomi kitabı değil, Hasan bin Hasan Sıtkı'nın 19. yüzyılda yazılmış olan Vezâifi'l-Gudât ve Tercîhu Ehadi'l-Beyyinât isimli fetva kitabıdır. Yine bir başka nüshası Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Beyazıd kataloğunda 4639 demirbaş numarasıyla ve el-Kifaye fi'l-Hey'e ismiyle kaydedilmiştir; ancak buradaki eser Kifaye'nin orijinal Arapça metni olmayıp Farsça tercümesidir.

Cihân Dâniş

Mes'ûdî astronomi hakkında yazdığı el-Kifâye fi İlmi'l-Hey'e adlı eserine daha sonra Farsça bu şerhi yazmıştır. Bu eserin elimize ulaşan nüsha sayısı Kifâye'ninkinden çok daha fazladır. Buradan anlaşılmaktadır ki bu eser Kifâye'ye göre daha yaygın bir kullanıma sahip olmuştur. Bizim ulaşabildiğimiz nüshaların bir kısmı şunlardır: Süleymaniye, Ayasofya, 2601 ve 2602 ve 2603, 154vr. (üç farklı nüsha); Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 2125, 11-152vr. ; Nuruosmaniye, 2905, 99vr.

Menâfiu'l-Ebdân (Beden Sağlığının Korunması)

Mes'ûdî'nin tıpla ilgili Farsça yazılmış kısa bir risalesidir. Bizim ulaştığımız nüshası Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa Koleksiyonu'ndadır, (1624/4 30-31vr.).

Âsâr-ı Ulvî (Gökyüzü Alametleri)

Mes'ûdî'nin meteorolojiyle ilgili kısa bir risalesidir. Risale Der Marifet-i Anâsır ve Kâinâtü'l-Cevv ismiyle de bilinmektedir. Bizim ulaşabildiğimiz nüshası Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa kataloğunda, 1624/2 (15-29 vr.) numarasıyla kaydedilmiştir. Mes'ûdî'nin bu risalesi ve tıpla ilgili Menâfiu'l-Ebdân adlı risalesi, Ebu Mesud el-Belhî'nin Kitabı'n-Nücûm ve Tasnîfu Mülûkü'l-Ulema adlı eseri içerisinde peş peşe yer almaktadır. Ancak iki risalenin arasında "Râhatu'l-İnsân" başlığını taşıyan tıpla ilgili üç sayfalık kısa bir risale daha vardır. Ebu Mesud el-Belhî kitabının ilk sayfasında bu derleme içerisinde bulunan risaleleri ve yazarlarını kaydettiği bir içindekiler sayfası oluşturmuş ve bu sayfada "Râhatu'l-İnsân" adlı risaleyi Mes'ûdî'ye atfetmiştir. Eğer bu atıf doğru ise Mes'ûdî'nin bu derleme içerisindeki risale sayısının üç olması gerekir; ancak içindekiler kısmında Âsâr-Ulvî ile Râhatu'l-İnsân isimli eserler Mes'ûdî'ye atfedilirken kitap içinde Mes'ûdî'ye aidiyeti belli olan Âsâr-ı Ulvî ve Menâfiu'l-Ebdân adlı risaleler yer almaktadır. Râhatu'l-İnsân başlığını taşıyan eser ve yazarı hakkında yeterince veriye ulaşılamadığı için Mes'ûdî'ye aidiyeti tespit edilememiştir.

Makale fî Hisâbî'l-Cebr ve'l-Mukâbele

Mes'ûdî'nin matematik ile ilgili eseridir. Bir mukaddime, dört fasıl ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Bizim ulaşabildiğimiz nüshası Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Orhan Camii Koleksiyonu'ndadır (16 Or 778/7, 88b-107a). Ayrıca kayıtlara göre bu eserin Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesinde Râşid Efendi kataloğunda bir şerhi bulunmaktadır (Karabulut & Karabulut, 2001, s. 5:3251). 11231 demirbaş numarasıyla oluşturulan kayıta eser adı Şerhu Risaleti'l-Cebr ve'l-Mukabele olarak, yazar adı Şerefuddin Muhammed b. Mesud el-Mes'ûdî olarak belirtilmiştir. Küçük hacimdeki bu risalenin şârihinin kim olduğunu nüsha üzerinde bir isim bulamadığımız için tespit edemedik. Bu nüshanın üzerinde tarih ve yazara dair herhangi bir bilgi olmadığı gibi metnin içerisinde de yazarın kimliğine dair herhangi bir ipucuna rastlamadık. Bu nüshada şerhi yapılan eser ile Mes'ûdî'nin kitabını karşılaştırdığımızda metinlerin aynı olmadığını tespit ettik. Dolayısıyla üzerine şerh yazılan Risaletü'l-Cebr ve'l-Mukabele kitabının Mes'ûdî'ye ait olmadığı açıklık kazanmış olmakla beraber buradaki şerhin Mes'ûdî'ye ait olup olmadığı henüz kesin olarak tespit edilememiştir.

Risâletü'l- Kıyasât (Kıyaslar Üzerine Bir İnceleme)

Mes'ûdî'nin mantıkla ilgili eseridir, Risale fî'l-Kıyâsâtî'l-Hamliyye ismiyle de bilinmektedir. Aynı zamanda bazı nüshalarda Risâletü'l-Muhtelitât olarak isimlendirilmiştir.⁸ Karışık kıyasla ilgili meselelerin ve tabloların yer aldığı bir eserdir. Mes'ûdî, felsefî ilimlere giriş mesabesinde olan bu çalışmada İbn Sînâ'nın *İşârât*'ına (Mes'ûdî, 2002, ss. 312, 313), Ömer bin Sehlân es-Sâvî'nin *Besâir* (Mes'ûdî, 2002, ss. 317, 323, 330, 331) isimli eserine ve Behmenyar'ın Tahsîl'ine (Mes'ûdî, 2002, s. 314) doğrudan atıflarda bulunmaktadır.

el-Ecvibe ale't-Tavtie li't-Tahtie

Mes'ûdî'nin mantıkla ilgili bilinen ikinci çalışmasıdır. Bu eser Mes'ûdî'nin İbn Gaylan'ın et-Tavtie li't-Tahtia adlı eserine yazdığı reddiyedir.

Mecma'u'l-Ahkâm (Astrolojik Soruşturmalar Üzerine Özet)

Mes'ûdî'nin astroloji ile ilgili eseridir. 1162 tarihinde yazılmıştır ve Farsça'dır.⁹ (Shihadeh, 2016, s. 24)

E. Felsefesi

Bir düşünürün felsefesini yalnızca eleştiri metinleri üzerinden anlamaya çalışmak, eğer metin salt eleştiri içeriyorsa, sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Ancak Mes'ûdî, eleştirilerinin yanı sıra ilgili konularda kendi görüşlerini de açıkça ortaya koyduğu için, onun *İşârât* şerhi yalnızca bir eleştiri metni değil; aynı zamanda tartıştığı meseleler hakkındaki yaklaşımını da yansıtan zengin bir kaynak niteliğindedir. *Mebâhis*'te yer alan tartışmaların yedi tanesi fizik meselelere, sekiz tanesi metafizik meselelere dairdir. Mes'ûdî'nin tabiat felsefesine dair eleştirilerinin İbn Sînâ'nın cisim, nefis ve idrak anlayışı etrafında yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Cisim konusunda Mes'ûdî, tıpkı İbn Sînâ gibi cismin hakikatinin madde ve suretten oluştuğunu düşünmektedir. Ona göre, cisim bitişmeyi ve ayrılmayı kabul etmekte, bu nedenle değişmekte ve dönüşmektedir. Ancak bu değişim dönüşüm nedeniyle cisimliğinden bir şey kaybetmemektedir. Bir cisim birbirini takip eden pek çok değişime/dönüşüme uğrasa bile bu değişim ve dönüşümler esnasında korunan/sabit kalan şey hep olduğu gibi kalmaktadır. İşte tüm bu kabiliyetlerin taşıyıcısı olan sabit öz, madde ve heyûlâdır. Bu madde duyuyla algılanmamakta ancak aklın şehadetiyle bilinmektedir (Mes'ûdî, 2016, ss. 199-200).

⁸ Bu risaleyi Mes'ûdî'ye atfeden Muhammed T. Dânişpejuh'tur. O, İbn Gaylan'ın et-Tevtia li't-Tahtie isimli eserinde Mes'ûdî'nin *Risaletü'l-Muhtelitât* adlı eserinden yaptığı alıntıları, elindeki *Risaletül Kıyasât* isimli eserle mukayese etmiş ve iki eserin aynı çalışma olduğuna karar vermiştir. Bu mukayesenin ayrıntıları için bk. (Pürcevâdî, t.y., s. 9; Shihadeh, 2016, s. 25).

⁹ Biz bu eserin yazmasına ulaşamadık. Yalnızca Ali Hasouri'nin neşrini internet üzerinden bulduk. Ancak satışı yapılmadığı için bu neşri temin edemedik. Eser hakkındaki bilgiler için bk. <https://www.gisoom.com/book/1169965/%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D9%85%D8%AC%D9%85%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AD%DA%A9%D8%A7%D9%85/>

Mes'ûdî'ye göre cisimler ve boyutlar sonludur, hiçbir boyut sonsuza dek devam etmemektedir (Mes'ûdî, 2016, ss. 201-204). Bu görüş kelamcılarının Allah'ın varlığını ispat etmek için geliştirdikleri hudûs ve imkân delilleriyle oldukça uyumludur. Buna göre varlıkların var olmaları için sonsuz illet-malul silsilesinin kadîm bir illette durması gerekir. Dolayısıyla cisimlerin ve boyutların sonsuz olması düşünülemez. Bununla birlikte Mes'ûdî, cismanî kuvvelerin sonsuz olduğunu kabul etmektedir (Mes'ûdî, 2016, ss. 279-281). Yani cisim -kendisi sonlu olmakla birlikte- sonsuz hareket edebilmekte ve sonsuz bir etki doğurabilmektedir. Mes'ûdî cismin sonsuz hareket ve etki oluşturabileceğini ispatlamak suretiyle hem âlemin ezelliliği fikrini yanlışlamak hem de haşrin cismanî olmasını mümkün kılan bir zemin oluşturmak istemiştir. Mes'ûdî nefsin bedenden sonra ayırık bir cevher olarak var olmaya devam edeceğini kabul etmemektedir. Ona göre nefis de bedenle birlikte yok olacak ve bedenle birlikte yeniden dirilecektir. Sonsuz ahiret hayatı bedenlerin ve güçlerin sürekliliğine bağlıdır; çünkü ilgili güçler bedenlerde zaman ve sayı bakımından sonsuz etkide bulunurlar. Bu nedenle sonsuz ahiret hayatının mümkün olabilmesi için cismanî güçlerin sonsuz hareketler ve etkiler oluşturmaları gerekmektedir.

Mes'ûdî nefsin soyut olduğuna dair felsefî olarak ikna edici bir delil bulamadığını ifade etmesine rağmen dini gerekçelerle bu fikrin doğruluğunu kabul etmektedir. O gaybî bir imanla nefsin soyut olduğunu tasdik etmiştir, ancak bu işin hakikatini araştıranların ve taklit makamından keşf ve gözleme geçme arayışında olanların zayıf delillere tutunduklarını düşünmektedir (Mes'ûdî, 2016, ss. 239-240). İbn Sînâ'nın delillerinin de bu türden olduğunu düşünen Mes'ûdî bu delillerin felsefî dayanaktan yoksun olduğuna işaret etmiş ve her birini tek tek ele alarak zayıflığını göstermek istemiştir (Mes'ûdî, 2016, ss. 282-283).

İbn Sînâ'nın nefis anlayışı ile Mes'ûdî'nin nefis anlayışı arasındaki köklü farklılık iki düşünürün idrak anlayışları arasında ciddi bir ayrılığa sebep olmuştur. İbn Sînâ beşeri nefsin maddeden ayırık soyut bir cevher olduğunu düşünmektedir. Bu durumda nefis cisimsel ve mekânsal ilişkilerde bulunamaz ve bu nedenle duyulurları doğrudan idrak edemez. Bundan dolayı İbn Sînâ duyulurların idraki ile akledilirlerin idrakini ayırmıştır (İbn Sînâ, 1975, ss. 33-35, 2005, s. 114, 2020, ss. 32-42) Mes'ûdî, duyulurları idrak eden ile akledilirleri idrak edenin birbirinden farklı olması konusunda İbn Sînâ'ya katılmamaktadır. Bilakis bu idraklerin hepsini gerçekleştirenin tek bir şey olduğunu ve bu şeyin de zâtın cevheri olan nefis olduğunu düşünmektedir. Böylece Mes'ûdî tüm idrak çeşitlerinin aracılı veya aracısız bir şekilde nefste gerçekleştiğini düşünerek nefsin hem dış duyularla hem de iç duyularla ilgili kuvvelerini reddetmiştir (Mes'ûdî, 2016, ss. 215-217).

Mes'ûdî'ye göre idrak, idrak edende idrak edilen şeyle ilgili izafî bir haldir. Bu hal, zuhur, keşf, şuur ve ilim ile tabir olunur ve onu haddi ve resmiyle tarif etmek mümkün değildir (Mes'ûdî, 2016, s. 212). İdraki, 'idrak eden kuvve ile idrak edilen şeyin misali arasında gerçekleşen bir buluşmadır' diyerek tanımlamak ona göre kesinlikle yanlıştır. Mes'ûdî idrakin 'suretin alınması' olarak kabul edilmesi fikrine karşıdır. Çünkü idrakin bilinenin bilende hasıl olması olduğunu kabul etmek, zihnî varlığı kabul etmeyi gerektirir. Ancak Mes'ûdî zihnî varlığı kabul etmez, ona göre varlık a'yanda olan demektir. Mes'ûdî'nin tabiat felsefesinin ana konularından cisim, nefis ve idrake dair fikirlerini bu şekilde özetlemek mümkündür. Metafizik konulardaki fikirleri de varlık, zorunluluk ve imkan bağlamında ele alınabilir. Tanrı'nın varlığı, âlemin var oluş tarzı ve Tanrı'nın âlem ile ilişkisi gibi dönemin sık tartışılan meseleleri Mes'ûdî'nin eleştiri gündeminde önemli bir yer tutmuştur.

İbn Sînâ'nın Tanrı'nın varlığına dair delillerinden birine göre, her biri kendinden sonrakinin illeti, öncekinin malûlû olan bir mümkünler zinciri/grubu varsayılmakta ve böyle bir bütün var olabilmek için kendisi dışında zorunlu bir varlığı gerektirmektedir. Mes'ûdî'ye göre, mümkünlerden oluşan bir bütün zorunlu olarak kendi dışında bir nedeni gerektirmez (Mes'ûdî, 2016, ss. 248-250). Çünkü bu durumda âlem ile Zorunlu Varlık arasındaki ilişki tam da İbn Sînâ'nın olmasını istediği gibi illet-mâlûl zorunluluğuna tabi olmaktadır. Ancak Mes'ûdî'ye göre varlık, illetin malûlûnü gerektirdiği gibi bir zorunlulukla değil, bilakis fail-i muhtar bir yaratıcının iradî olarak yaratmasıyla var olmuştur.

Mes'ûdî'ye göre "Zorunlu Varlık" lafzı, bu lafzın vücudî bir şey olduğunu ve varlığın zorunluluğunun, varlığın dışında sabit ve hasıl olmuş bir hakikat olduğunu vehmettirmektedir. Mes'ûdî zorunluluğun vücudî değil ademî olduğunu düşünmektedir. Yani zorunluluk varlığın dışında, sabit, muhassâl bir

hakikat değildir. Bu nedenle Mes'ûdî, “Zorunlu Varlık” lafzı yanlış zihni çağrışımları dolayısıyla meselenin anlaşılmasını zorlaştırdığı için onun yerine “İlleti Olmayan Varlık” (Vücûd la illete lehû) ifadesini önermekte ve kullanmaktadır. Çünkü aslında Zorunlu Varlık lafzıyla kastedilen tek anlam, onun illetinin olmamasıdır (Mes'ûdî, 2016, ss. 252-253).

Mes'ûdî Zorunlu Varlık'ın varlığı ve mahiyeti konusunda da İbn Sînâ'dan farklı düşünmektedir. Ona göre, Zorunlu Varlık'ın varlığı ile mahiyetinin bir olması gerektiğini iddia eden deliller aslında böyle bir zorunluluk içermemektedir. Dolayısıyla o, Zorunlu Varlık'ın mahiyetinin varlığından ayrı olduğunu düşünmektedir. Bu sayede zât ile birlikte ve zât'tan ayrı kendi başına kaim sıfatların varlığı da mümkün olur. Bu nedenle Mes'ûdî İbn Sînâ'nın zâtın dışında vücûdî bir sıfatın, Zorunlu Varlık'ın zâtı ile kaim olmasını kabul etmeyeşine itiraz etmiştir. Elbette Mes'ûdî'nin bu iddiası, Zorunlu Varlık'ta terkinin ortaya çıkacağı ve her mürekkebin malul olduğu, dolayısıyla Zorunlu Varlık'ın da malul olacağı sonucuna götüreceği için reddedilmiştir. Ancak Mes'ûdî sıfatın mevsufu ile birlikte bulunmasının terkip olarak kabul edilmesi durumunda bile Zorunlu Varlık'ın malul olması için bir gerekçe olmadığını düşünmektedir (Mes'ûdî, 2016, ss. 251-261).

Mes'ûdî'nin varlık tasavvuruna kaynaklık eden iki kaynaktan biri Gazzâlî sonrası kelim, diğeri İbn Sînâ felsefesidir diyebiliriz. Öyle ki Mes'ûdî, sıfatlarının kendisiyle birlikte bizâtihi kaim olduğu bir Tanrı anlayışına sahip olduğu için Zorunlu Varlık'ın varlığının mahiyetinden ayrı olduğunu iddia etmiştir. Buna göre zorunluluk ve taayyün vücûdî değildir, Zorunlu Varlık muayyeninin lâzımı olabilir, varlık a'yanda olmaktır ve dolayısıyla zihnî varlık kabul edilemez, varlık mahiyete zâittir ve mahiyetin arazıdır. Varlık tüm var olanlarda aynı anlama gelen tek bir tabiattır ve iki Zorunlu Varlık'ın olduğu farz edilseydi bu ikisinin birbirinden ayrışması mümkün olurdu. Üstelik Zorunlu Varlık illeti olmaksızın da başkasına bağlı olabilir (Mes'ûdî, 2016, s. 257).

Mes'ûdî, Tanrı ile alem arasında aracı konumda olan akılların aracılığını aradan çıkarmak ve alemin aracısız bir şekilde Tanrı'dan var olduğunu göstermek istemiştir. Ona göre Bir'den sayı olarak birin sâdır olması doğru değildir, ancak tür olarak birin sâdır olması kabul edilebilir. Yalnız bu varlık türünün ilk akıldan değil doğrudan Zorunlu Varlık'ın kendisinden sâdır olması gerekir. Böylece bütün bir varlık doğrudan Zorunlu Varlık'ın fiili olmuş olur. Mes'ûdî Tanrı'nın iradesinin fail olduğu bir sudûr anlayışı teklif etmektedir. Böylece Tanrı'nın âlemle ilişkisi zorunlu olmaktan çıkacak ve iradî bir varlık verme tarzına dönüşecektir (Mes'ûdî, 2016, ss. 275-278).

Mes'ûdî'nin imkân anlayışı İbn Sînâ'ninkine büyük ölçüde benzetmekle birlikte bazı yönlerden farklılıklar içermektedir. İbn Sînâ'ya göre imkân Zorunlu Varlık dışındaki tüm varlıkları kuşatan bir kavramdır ve tek bir manası vardır, o da “varlığa da yokluğa da eşit derecede ihtimali olmak” anlamıdır. Yani İbn Sînâ imkânı, varlığı zorunlu-mümkün diye taksim etmenin bir sonucu olarak, Zorunlu Varlık dışındaki tüm varlıklar için geçerli tek bir anlam olarak vazetmiştir. Mes'ûdî ise unsurî âlemin imkânı ile ay-üstü âlemdeki sürekli bilfiil var olan varlıkların imkanının aynı olamayacağını göstermek istemiştir. Mes'ûdî'yi böyle bir ayırım yapmak durumunda bırakan şey İbn Sînâ'nın “sonradan olan her varlığı maddî bir konu öcelelemektedir” anlayışının tüm âleme uygulanması durumunda ortaya çıkacak mahzurlu sonuçlardan kaçınma isteğidir. Bu sonuçların en önemlisi ezeli mümkünlerin imkânını taşıyacak konunun/maddenin da ezeli olarak var olmasıdır. Mes'ûdî'ye göre imkânın bir konuda olma zorunluluğu ortadan kalkınca ezeli maddeye duyulan ihtiyaç da ortadan kalkacaktır (Mes'ûdî, 2016, ss. 270-274). Mes'ûdî'nin bu tartışmadaki asıl amacı bu neticeye varmaktır. Bu neticeye varmak istemesinin asıl nedeni ise Tanrı dışında hiçbir varlığın ezeli olamayacağı kabulüdür. Dolayısıyla tartışma yine filozoflarla kelamcılar arasındaki âlemin ezeliliği meselesine dönmektedir. Bu kadîm tartışma temelde illet-malul birlikteliği konusundaki farklı anlamaya dayanmaktadır.

Mes'ûdî'ye göre varlığın başlangıcı, sadece hudûs için yani varlığa gelebilmek için fail illete ihtiyaç duyar. Ancak varlığa gelmek ve varlığı devam ettirmek farklı şeylerdir. Dolayısıyla varlığa gelmenin yani hudûsun devam ettiği düşünülemez. Varlığı devam eden hâdistir ve bir kere var olduktan sonra illete olan ihtiyacı bitmiştir (Mes'ûdî, 2016, ss. 267-269). Böylece Tanrı ile âlem arasındaki nedensel ilişki zorunlu olmamış olur. Bunun bir sonucu olarak Mes'ûdî, fiziksel âlemde illet-malul ilişkisinin zorunlu olmadığı sonucuna varmaktadır. Şayet böyle olmasaydı Tanrı da bu zorunlu yasaya tabi olacak ve istediği gibi fiilde bulunamayacaktı. Üstelik illet-malul ayrılmazlığı fikri, kelamcılar için kabul

edilmesi mümkün olmayan âlemin ezeli olduğu sonucunu doğurmaktadır. Oysa onların Tanrı'nın varlığını ispat eden kanıtları âlemin sonradan yaratılmış olduğu kabulü üzerine kurgulanmıştır. Bu nedenle Gazzâlî ve Eş'ari kalamcılar gibi Mes'ûdî de illet-malul ilişkisinin zorunlu olduğuna ve illet-malul birlikteliği fikrine karşı çıkmıştır.

Mes'ûdî varlığın zâtında imkânının akli bir varlık olduğunu, imkânın vücudî değil ademî bir varlık olduğunu ve kendisiyle kâim olacağı bir maddeyi gerektirmediğini delillendirmiş ve bu delillendirmeleriyle tutarlı bir şekilde, nefsin yokluğunun imkânının içinde bulunacağı bir maddeyi gerektirmediğini ve dolayısıyla bir mahalde bulunmadan var olabilen basit varlıkların yokluğu kabul edebileceklerini ispatlamıştır. Böylece bedenın yok olmasıyla birlikte nefsin de yokluğu kabul etmesi mümkün olmaktadır. Şöyle ki bedenin yok olmasıyla nefis ile beden arasındaki ilişki sona erer ve nefis ortadan kalkar. Sonra, ahiret hayatı hakkında dinin ortaya koyduğu gibi, nefis ancak Allah'ın döndürmesiyle yeniden diriliş şeklinde varlık alanına çıkar.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki Şerefüddin el-Mes'ûdî, 12. yüzyılın ortalarında dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Merv'de tahsil hayatına başlayan; astronomi, meteoroloji, tıp, mantık gibi döneminin önemli ilim dallarında eserleri olan ve ancak asıl ilgisini felsefe alanında uzmanlaşmaya hasretmiş ileri görüşlü bir düşünür ve bir eleştirmendir. Zengin bir eleştiri kültürünün yaygın olduğu dönemde seçkin alimler zümresi içerisinde ilmi çalışmalarını yürütmüştür. Çağdaşı bazı alimler onu ileri görüşlü bir kalamcı olarak anlatırken bazıları zamanının en önde giden felsefecisi olarak tanıtmıştır.

Mes'ûdî'nin İslam düşünce tarihi içerisindeki konumu, felsefenin islamî ilimler içerisindeki konumunun meşrulaşmaya başladığı ve bu sayede merkezî eğitim çevrelerinde özellikle de fıkıh ve kelam öğrencileri arasında felsefeye karşı ilginin gittikçe artmakta olduğu bir zamana denk gelmektedir. Felsefeye karşı gittikçe artan bu ilgi bir zaman sonra sünnî itikada karşı bir tehdit olarak algılanmış ve kalamcıları felsefeye karşı koyabilmek için felsefe öğrenmek durumunda bırakmıştır. Bu durumun bir neticesi olarak İbn Sînâ felsefesine karşı ciddi ve şiddetli bir eleştiri hareketi başlamıştır. Gazzâlî'nin başlattığı Şehristanî, İbn Gaylan, Mes'ûdî ve Razi'nin devam ettirdiği eleştiri kültürü her yeni alimle birlikte yeni bir veçhaye bürünerek ve felsefi karakteri gittikçe ağır basarak 12. ve 13. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Mes'ûdî'nin eleştiri tarzının dönemindeki diğer eleştirilere göre değerlendirilince Gazzâlî'den ilham almış olmakla birlikte bazı çok temel açılardan ondan ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan en önemlisi Mes'ûdî'nin amacının Gazzâlî ve İbn Gaylan'ınki gibi sırf İbn Sînâ'nın yanlışlarını bulmak ve otoritesini sarsmak olmamasıdır. O *İşârât* şerhinin başında taassuptan uzak bir şekilde *İşârât*'ta bazı problemleri meseleler bulduğunu ve sahip olduğu birikimle bu problemleri çözmeye çalışacağını ifade etmektedir. Nitekim öyle de yapmış ve eleştirdiği konuların bir kısmına alternatif çözümler sunmuştur. Bir diğer önemli fark Mes'ûdî'nin sahip olduğu felsefi perspektiftir. Eleştirileri çoğunlukla ondan önceki eleştirilerin üzerinde yoğunlaştığı meselelere dairdir; ancak değerlendirmeleri Gazzâlî'ninkilere göre çok daha felsefi ve derinliklidir.

Mes'ûdî kendi döneminde nasıl tanınıyordu diye sorulduğunda karşılaşılan iki veriden biri, İbn Gaylan'ın onu kalamcı olarak nitelemiş olması, diğeri Râzî'nin filozof olarak değerlendirmesidir. Kendi eserlerinde yaptığı atıflarda ipucu arandığında yine karşılaşılan iki ismin biri filozof diğeri kalamcıdır. Şayet bir alimin filozof veya kalamcı olarak nitelenmesini sağlayan şeyin kullandığı akıl yürütme yöntemi olduğu kabul edilirse bu durumda rahatlıkla Mes'ûdî'nin filozof olduğuna hükmedilebilir. Çünkü yaptığı eleştirilerde mantığı ve burhanî kıyası kullandığı, kalamcıların yöntemlerini kullanmadığı görülmüştür. Eserlerine bakıldığında iki felsefe kitabı dışındaki tüm eserlerinin felsefenin alt dallarında yazılmış olması ve kelama dair bilinen bir eserinin bulunmaması, Mes'ûdî'nin felsefi ilimlere ilgi duyan ve eser yazacak kadar bu ilimlere vakıf bir alim olduğunu göstermektedir. Bir diğer önemli ipucu Mes'ûdî'nin felsefi bir perspektife sahip olmasıdır. Bu şuradan çıkarılmaktadır: 12. yüzyıl, kalamcıların felsefe eserlerini okumaya başladıkları ve Gazzâlî'nin etkisiyle çoğunlukla eleştirme eğiliminde oldukları bir dönemdir; ancak bu eleştirilerin büyük kısmı hakikati aramaya yönelik değil kalamcıların yeni hasmı olan felsefecilerin otoritesini yıkmaya yöneliktir. Bunun en

somut örnekleri Gazzâlî ve İbn Gaylan'dır. Böyle bir ortamda İbn Sînâ'yı tarafsız bir gözle okumaya ve anlamaya çalışan Mes'ûdî'nin, eserlerinin başında sıklıkla vurguladığı tarafsızlık, onun, döneminin üstünde bir felsefî bakış açısına sahip olduğunu düşündürmektedir. İbn Sînâ'nın eserlerini tarafsız bir gözle okuduğunu düşündüren şeylerden biri Mes'ûdî'nin *Hutbe* şerhinin başında bu eseri az sayfada çok hikmetler içeren müstesna bir eser olarak görmesi, İbn Sînâ'dan ve eserinden övgüyle söz etmesi ve bu eserdeki bazı fikirler kendi inancına ters düşüyor olmasına rağmen onları felsefî yöntemle açıklayacağını bildirmiş olmasıdır. Mes'ûdî'nin felsefeye o dönemdeki kelimcilerin yanlı tavrından farklı bir şekilde yaklaştığının bir diğer delili *Mebâhis*'in önsözünde bu eseri, *İşârât*'ı okurken karşılaştığı, doğruluğu ve kesinliği şüpheli olan yerleri tespit etmek ve ilgili problemleri çözmeye çalışmak niyetiyle yazdığını ifade etmesidir. Eleştirdiği noktaları ifade ederken müşkile, hata..vb gibi kelimeleri kullanmak yerine "mebâhis ve şukûk" yani tartışmalar ve şüpheler terimlerini tercih etmiş olması olumsuz bir bakışa sahip olmadığına işaret edebilir. Ayrıca Mes'ûdî aynı eserin sonsözünde okuyucudan İbn Sînâ'nın eserine karşı kendi sergilemiş olduğu tarafsız bakış açısının kendi eseri için de uygulanmasını istemektedir. Kendi ifadesiyle aktaracak olursak "Allah, bu esere insaf gözüyle bakan, söyleyene değil de sözün kendisine bakan, kendi yönelimlerini ve taassubu terk eden ve bunlardan kaçınarak gerçeği talep eden kişiye merhamet etsin" demektedir. Bu ifade Mes'ûdî'nin dönemindeki alimlere nispetle daha objektif bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü Mes'ûdî eserinin muhatabı olarak düşündüğü kitlenin salt gerçeği talep etmek yerine mezhebî bir taassupla bu eseri okuyabileceğini düşünmüş ve buna karşı okuyucusunu uyarmıştır. Bu uyarı dönemin düşünürlerinin içerisinde oldukları yaklaşım tarzını göstermesi açısından önemlidir.

Ezcümle bu çalışma neticesinde bizim Mes'ûdî'ye dair kanaatimiz felsefecilerin düşünme tarzlarına ve bakış açılarına kelimcilerden daha yakın olduğudur. Ancak felsefenin İslam düşüncesinin tüm kanallarıyla yakın temas halinde olduğu söz konusu dönemin alim prototipine baktığımızda neredeyse hiçbir kelimcinin bütünüyle felsefeden uzak kalabildiğini söyleyemeyiz. Aynı şekilde bu dönemdeki felsefecilerin de kelimî tartışmaların bütünüyle dışında kalarak salt felsefeyle iştigal ettiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla belki de en doğrusu, bir 12. yüzyıl düşünürü olan Mes'ûdî'nin metafizik konularda kelimcilerin görüşlerini kabul eden bir felsefeci olduğunu söylemek olacaktır.



Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu makale "Şerefüddin el-Mes'ûdî ve Felsefesi" başlıklı doktora tezinden özet olarak hazırlanmıştır

2. Yazar Katkıları:

Fikir: EO; **Kavramsallaştırma:** EO; **Literatür Taraması:** EO; **Veri Toplama:** EO; **Veri İşleme:** EO; **Analiz:** EO; **Yazma – orijinal taslak:** EO; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** EO.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma, herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

6. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları:





KAYNAKÇA

- Altaş, E. (2018). Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi. İçinde Ö. Türker & O. Demir (Ed.), İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî (2. bs). İSAM Yayınları.
- Çelebi, K. (1941). Keşfü'z-Zünûn (C. 1). Mektebetü'l-Müsennâ.
- Çoşar, H. (2013). İslam Düşüncesinde Günümüzde Az Bilinen Bir Gelenek: İşârât (Şerhleri) Geleneği. Dini Araştırmalar, 16(43), 47-66.
- el-Hamevî, Y. (1993). Mu'cemü'l-Udebâ (Vols. 1-7). Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Griffel, F. (2023). İslam'da Klasik-Sonrası Felsefenin Teşekkülü (F. Akyıldız & A. Ş. Taç, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Hayyam, Ö. (t.y.). Rubaîler Silsilat-al-Tartîb, İbn Sînâ'nın Tamcîd'i ve Tercemesi (A. Gölpinarlı, Çev.). Remzi Kitabevi.
- İbn Gaylan, E. Ö. B. A. (1377). Hudûsu'l-Âlem. Müessese-i Mutalaât-ı İslâmî.
- İbn Manzûr, E.-F. C. (t.y.). Lisânu'l-Arap (C. 2). Dâru Sâdır.
- Kara, İ. (2010). "Unuttuklarını Hatırla!" Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not. Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 15(28), 1-67.
- Karabulut, A. R., & Karabulut, A. T. (2001). Mu'cemu't-Tarihi't-Turâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-Âlem el-Mahtûtât ve'l-Matbûât. Daru'l-Akabe.
- Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye. (t.y.). El-Mu'cemü'l-Vasît (C. 1).
- Mes'ûdî, Ş. (t.y.-a). Kitâbu'l-Kifaye fî İlmi'l-Hey'e (Beyazıd Devlet Kütüphanesi).
- Mes'ûdî, Ş. (t.y.-b). Şerhu Hutbeti'l-Ğarrâ (Bağdatlı Vehbi). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Mes'ûdî, Ş. (t.y.-c). Şerhu'l-Hutbeti'l-Ğarra (H. Hüsnü Paşa). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Mes'ûdî, Ş. (2002). Risâletü'l-Kıyasât. İçinde N. Pürcevâdî (Ed.), Mecuma-ı Felsefe-i Meraga (ss. 307-344). Merkez-i Neşr-i Danişgâhî.
- Mes'ûdî, Ş. (2016). El-Mebâhis ve's-şükûk ale'l-İşârât ve't-tenbihât. İçinde A. Shihadeh (Ed.), Doubts on Avicenna: A Study and Edition of Sharaf al-Dîn al-Mas'ûdî's Commentary on The Ishârât (ss. 193-289). Brill.
- Pürcevâdî, N. (t.y.). Mecuma-ı Felsefe-i Meraga (2022. bs). Merkez-i Neşr-i Danişgâhî.
- Râzî, F. (2014a). Cevâbâtü'l-Mes'âili'l-Buhâriyye. İçinde Fakhr al-Din al-Razi's Respons to Sharaf al-Din al-Mas'ûdî's Critical Commentary on Avicenna's Ishârât. Hartford Seminary.
- Râzî, F. (2014b). Fakhr al-Dîn al-Râzî's Response to Sharaf al-Dîn al-Mas'ûdî's Critical Commentary on Avicenna's Ishârât. Cevâbâtü'l-Mes'âili'l-Buhâriyye, 104(1-2), 1-61. <https://doi.org/10.1111/muwo.12037>
- Râzî, F. (2016). Münâzârât Dinî ve Felsefî Tartışmalar (Ö. A. Yıldırım, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Safedî, S. H. b. E. b. A. (2000). El-Vâfi bi'l-Vefeyât (Vols. 1-29). Dâru İhyâi't-Türas.
- Shihadeh, A. (t.y.). Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. YY.'da Felsefî Kelâmıda Yeni Gelişmeler (B. Taşkın, Çev.).

Kelam Araştırmaları Dergisi, 14(1,2016), 240278.

Shihadeh, A. (2014). Fakhr al-Dîn al-Râzî's Response to Sharaf al-Dîn al-Mas'ûdî's Critical Commentary on Avicenna's Ishârât. The Muslim World, 104(1-2), 1-61.
<https://doi.org/10.1111/muwo.12037>

Shihadeh, A. (2016). Doubts on Avicenna: A Study and Edition of Sharaf al-Dîn al-Mas'ûdî's Commentary on The Ishârât. Brill.

Yeni Safak Online—Dücane Cündioğlu: Bir "Temcîd" hikâyesi—25.9.2005. (2024, Ocak 7).
<https://www.yenisafak.com/arsiv/2005/eylul/25/dcundioglu.html>

Yıldırım, Ö. A. (2016). Şehristânî'nin İbn Sînâ Eleştirisi. Litera Yayıncılık.

